

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

С.С.БУЛАТОВ, Р.Р.ЖАББОРОВ

**ТАСВИРИЙ САНЪАТ
АСАРЛАРИНИНГ ФАЛСАФИЙ
ВА ПСИХОЛОГИК ТАҲЛИЛИ**

(Монография)

ТОШКЕНТ – 2010

С.С.Булатов, Р.Р.Жабборов. Тасвирий санъат асарларининг фалсафий ва психологик таҳлили (Монография). – Т.: «Fan va texnologiya», 2010, 80 бет.

Монографияда Ўзбекистон халқ рассоми, академик Раҳим Аҳмедовнинг «Тонг. Оналик» асари мисолида тасвирий санъат асарларини бадий таҳлил қилишнинг қонун-қоидалари, модели, мезонлари бадий таҳлил қилиш методикаси, унинг фалсафий ва психологик асослари баён этилган.

Монография педагогика олий ўқув юрти талабалари, магистрантлари ва аспирантларига мўлжалланган бўлиб, ундан мактаб ва касб-хунар коллежлари ўқувчилари, қўшимча таълим муассасалари ўқувчи ва ўқитувчилари, санъатшунослар ҳамда бадий меросимизга қизиқувчи кенг китобхонлар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир: **Акбар Ҳакимов** – академик

Тақризчилар: **Замира Нишонава** – психология фанлари доктори;
М.Х.Ҳасанов – фалсафа фанлар доктори, профессор;
А.Эгамбердиев – санъатшунослик фанлари доктори

ISBN 978–9943–10–346–7

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2010.

Эркин фукаролик жамиятини шакллантириш жараёнида маънавий-ахлоқий жиҳатдан мукаммал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маърифатни юксалтириш, жаҳон андозаларига жавоб берадиган, янги авлодни вояга етказиш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади.

Дарҳақиқат, жамият ривожланишида инсон омили, яъни жамият аъзоларининг маънавий комиллиги ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг таъкидлашича, «... **ҳар қайси миллат нафақат ер ости ва ер усти табиий бойликлари билан, ҳарбий қудрати ва ишлаб чиқариш салоҳияти билан балки биринчи навбатда ўзининг юксак маданияти ва маънавияти билан кучлидир**».¹

Давлатнинг куч-қудрати унинг маънавий пойдевори, инсонлар ақл заковати ва салоҳияти билан белгиланади.

Маънавият – инсон онги ва шу уриниб ёритувчи бир нур ҳисобланиб, у инсоннинг ақлий, ахлоқий, илмий, амалий, мафкуравий фазилатлар йиғиндиси, диний ва дунёвий қарашларининг акс этиш даражасини ифодалайди.

Бугунги кунда мустақил Ўзбекистон тараққиётининг бош йўли бу шарқона миллий маънавият ва жаҳон илм-фани, маданий ютуқларини ўзлаштиришдир.

Шу ўринда юртбошимизнинг ушбу ибораси нақадар ҳаққонийлигини давр исботламоқда: Бутун дунёга машҳур рус ёзувчиси Достоевскийнинг «Дунёни гўзаллик қутқаради» деган машҳур иборасини бир оз ўзгартириб «**Кириб келаётган ХХІ асрда дунёни маданият ва маънавият қутқаради**», – деб айтган бўлурдим.²

«Қадрлар тайёрлаш Миллий дастури»да ҳам «**Ёш авлодни маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялашда халқнинг бой миллий маданий-тарихий анъаналарига, урф-одатлари ҳамда умумбаъшарий қадриятларга асосланган самарали ташкилий, педагогик шакл ва воситалари ишлаб чиқилиб амалиётга жорий этилади**», – деб таъкидланади.³

Дарҳақиқат, бўлажак мутахассисларга ўз касби сирларини пухта сингдириш билан бир қаторда уларнинг маънавий-ахлоқий маданиятини шакллантириш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан ҳисобланади.

Маданий мерос ва юксак бадиийлик миллий анъаналарни ривожлантириш, ундан фойдаланиш, ундаги ижодий амалиёт услубларини жорий этиш, табиий материал билан ишлаш, инсонларда, айниқса, ёшларда кунт, чидам, қатъият, тасвирий санъатнинг фалсафий, психологик, қирраларини ўргатиш мақсадга мувофиқдир. Таълим тизимида, яъни мактаб, лицей, касб-хунар коллежларида, олий ўқув юртларида ўқувчи-ёшларни сиёсий-ғоявий ва эстетик руҳда тарбиялашда, гўзалликни сеза билишга, тасвирий санъат асарларини ўрганишга, улардан баҳра олишга, изланувчанлик ва яратувчанлик қобилиятларини оширишга, ушбу санъатга бўлган қизиқишини кучайтириш, касб танлаш, кўникма ва дунёқарашини шакллантиришда муҳим роль ўйнайди.

Дунё чексиз, беадад сир-синоатлардан иборат. Уни рамзий маънода мусаввир К.Малевичнинг «Қора квадрат» асарига қиёслаш мумкин. Зеро, «Квадрат» – дунёнинг абадий яратилганлиги, унинг сир-синоатларининг барчасини билиб бўлмас жумбoқ эканлигидан далолат беради. Инсоният шу сирларни нақадар билишга интилмасин, барибир унинг тафаккури ожизлик қилиши табиийдир. Шу сабаб бу мўъжизаларни ўрганиш учун ҳам инсонга чексиз умр керак.

Борлиқни кузатар экансиз, бизни қуршаб турган олам турли-туман ранглардан иборат эканлигини кўриб ҳайратга тушасиз. «Бу рангларда қанчалик маъно ётади?»,

¹ Каримов И.А. «Бунёдкорлик йўлида». 4-жилд. – Т., «Ўзбекистон», 1996. 11-бет.

² Каримов И.А. «Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир». – Т., «Ўзбекистон», 1996. 45-бет.

³ Каримов И.А. «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавсизликка таҳлид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари». – Т., «Ўзбекистон», 1997. 5-бет.

деб ўйга толасиз. Аждодларимиз табиатнинг шу сирли олаmidан хайратланиб, асрлар давомида уни ўрганиб келмоқдалар. Муқаддас китоб «Қуръони карим»да ҳам ранг муъжизалари ҳақида қуйидаги фикрлар баён этилган: «Аллоҳдан ҳам гўзалроқ ранг берувчи борми?»¹ ёки ... ранглари турли бўлган меваларни чиқарганимизни қўрмадингизми?», яна ... тоғларнинг оқ, қизил, ранг-баранг йўл-йўлlisi ҳам, тим қораси ҳам бордир»² «Шунингдек, одамлар, жониворлар ва чорва ҳайвонлари орасида ҳам турли ранглилари бордир?»³

Дарҳақиқат, «ранг» атамаси тўрт ҳарфдан иборат бўлса-да, шубҳасиз, инсоннинг умри унинг маъноси ва сирли оламини ўрганишга етмаслиги, мумкин.

Борлиқни ва бўлаётган воқеликларни мусаввир томонидан бўёқларда акс эттирилишини рангтасвир дейилади. Рангли тасвир эса ҳар бир инсонга ўзига хос руҳий таъсир этади. Шу ўринда рассомларнинг рангтасвир ишлаган асарлари муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон тасвирий санъатига, хусусан, рангтасвир санъатига назар ташлар экансиз, ундаги ҳар бир босқич ўзининг етакчи санъаткорлари билан фарқланишининг шохиди бўласиз. Ҳар бир рассом ўзидан илгари ўтган ижодкорларнинг тажрибасини, улар кашф этган йўналишларни ўзлаштирган ва умумлаштирган ҳолда ўз ижодий изланишларида янгилик киритиб, ўз қарашлари ва усуллари қўшади. Шу соҳада манзарачи рассомлар Ў.Тансиқбоев, Н.Қарахан, Р.Темуровлар мавзули асарлар яратишда А.Волков, П.Беньковларнинг асарлари Ўзбекистон тасвирий санъати тарихида ўзига хос ўрин тутади. 1945 йиллардан кейинги даврда эса Абдулҳақ Абдуллаев ўзига хос бетакрор портретлар билан халққа танилди. Р.Аҳмедовнинг ижоди ХХ асрнинг 50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб ривож топди. Унинг, айниқса 1962 йилда яратган «Тонг. Оналик» асари Ўзбекистон рангтасвир санъатида «янги овоз» бўлиб «янгради». Рассомнинг бу асари билан кундалик турмуш ташвишлари ҳамда унинг икир-чўкирларини акс эттирувчи маиший жанрга ўзига хос мусаффолик олиб кирди, она табиат билан инсон турмушининг муштараклигини ўзига хос руҳий ҳолат ва фалсафий мушоҳада асосидаги бадий-тасвирий ечимини тақдим этди. Шу бош асар ижод маҳсули, бадий ижодийнинг фаолият юксак намунаси сифатида эътироф этиш мумкин.

Тасвирий санъат асарларида рассом томонидан воқелик ва ҳодисаларга, тасвирланаётган объектлар ўзига хос руҳий олам, фалсафий асос нуқтаи назаридан фикр билдирилади. Мазкур монография тасвирий санъат асарларини бадий таҳлил этиш методикасининг психологик ва фалсафий асосларига алоҳида эътироф қаратилган.

---

¹ Қуръони карим. Бақара сураси. 138-оят.

² Ўша асар. Фотир сураси. 27-оят.

³ Ўша асар. Фотир сураси. 27-оят.

1606. ТАСВИРИЙ САНЪАТ ФАЛСАФАСИНИ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЎРГАТИЛИШДАГИ МУАММОЛАР

Республикамиз таълим тизимида амалга оширилган ислохотлар таълим мазмунини умуминсоний кадриятлар билан халқмизнинг тарихий тажрибаси, маданият ва фан бобидаги кўп асрлик анъаналар асосида бойитишга кенг йўл олиб берди. Таълим тизимида жуда катта ишлар амалга оширилди. Хусусан, таълим стандартлари, ўқув дастурлари, дарсликларнинг янги авлоди яратилди. Айни пайтда улар такомиллаштирилмоқда, модернизация қилинмоқда. Ҳозирда фан-техника жуда тез ривожланмоқда у ҳар дақиқада ўсиб ўзгариб бормоқда. Вақт ўтиши билан кечагина қилган ишларимиз бугунги кун талабига жавоб бермай қолмоқда. Янги-янги муаммолар олдимизда кўндаланг бўлмоқда. Педагогика олий ўқув юртларида фалсафа, этика, эстетика, мантиқ, психология, математика ва бошқа фанлардан сабоқ берилади. Лекин улар ҳар бир соҳа ихтисослик фанларига мослаштирилган тарзда яъни бу фанлар ўз йўналишида ихтисослик фанлари билан узвий боғланган ҳолда ўқитилайди. Масалан, «Бадий графика» факультетида фалсафа фани ўтилади, лекин унинг тармоғи бўлмиш «Санъат фалсафаси» ўтилмайди. Чунончи, фалсафа фани барча соҳалар каби педагогика университетларида ҳам ўргатилади, лекин ўша мутахассисликни ўзига хос томонлари ҳисобга олиниб махсус фалсафанинг тармоқлари ўргатилмайди. Шунинг учун ҳам тайёрлаётган кадрларимизда махсус фанлар бўйича фалсафий фикрлаш, мушоҳада юритиш етарли даражада шаклланимоқда дея олмаймиз. Бу ҳолни оддий савол-жавоблардан ҳам билиб олишимиз мумкин. Бадий иқтисосликка йўналтирилган кадрларни касбий сифатини янада ошириш мақсадида ўқув режадаги фалсафага ажратилган соатларнинг муайян қисмини соҳа фалсафаси, яъни «Санъат фалсафаси» ўқитилишига ажратилиши мақсадга мувофиқ.

«Фалсафа, – дейди филология фанлари доктори Бахтиёр Метлиев ўзининг «Фалсафа нечанчи ўринда туради? – деб номланган мақоласида,¹ фанларнинг подшоши ёки фалсафа-фанларнинг отасидир». Фалсафанинг ўзаги бўлган диалектика «табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг энг умумий қонуниятларини ўргатади. Фалсафа барча фанларнинг отаси экан, у барчамиз учун баравар, барчамиз у ҳақда фикр юритишга ҳақлимиз. Ҳар қандай умумийлик алоҳидаликда намоён бўлади, «Алоҳида фансиз фалсафа бўлиши мумкин эмас» деб жуда тўғри таъкидлаган.

Хўш, фалсафани қандай ўқитиш керак? Бизнинг фикримизча, фалсафа фанини хусусийлаштириб, яъни ҳар бир ихтисосликка мослаб ўқитмоқ даркор. Тасвирий санъатни устоз ўз талабасига фалсафанинг қонун ва категорияларини тасвирий санъати мисолида теран таҳлил қилиб бера оладиган бўлиши лозим. Ҳар бир ихтисосликка фалсафани шу фан йўналиши билан боғлаб, узвий алоқадорликда ўқитиш керак. Бунинг учун дарс берувчи мутахассис рассом – файласуф, амалий санъат устаси – файласуф, тилшунос – файласуф, мусикашунос – файласуф, химик – файласуф иқтисослик тафсилотларини яхши билган мутахассис бўлиши лозим.

Кейинги вақтларда «соф файласуф» деган атама билан номланувчи олимлар асл мутахассислиги бошқа бўлган файласуфлардан устун қўйилади. Ҳақиқатдан ҳам соф файласуф бўлиши мумкинми? У фалсафа фанининг юқорида зикр этилган «кераксиз»лиги учун хизмат қилмайдими? Аслида ҳақиқий файласуф бирор фанни пухта эгаллаши натижасида ўсиб чиқмайдими? Файласуфликнинг илк белгиси бирор фанни пухта эгаллашдан иборат эмасми?

Фалсафий тадқиқотлар сифатида ҳам хусусий фалсафа (диалектика) шакллантирилиши, бунда умумдиалектик қонун ва категорияларнинг аниқ фанларда акс этиши-

¹ Менглиев Б. Фалсафа нечанчи ўринда туради. «Маърифат» газетаси. 2004 йил 10 март.

нинг ўзига хосликлари текширилиши лозим. Бу билан эса олинган умумий қонуниятлар амалиётда текширилади ва тўлдириб мукаммалаштирилади.

Чунки, диалектиканинг ўзида ўқтирилишича фанларнинг ривожланиш, билан жараёни «жонли мушоҳада – абстракт тафаккур – амалиёт – жонли мушоҳада – абстракт тафаккур – амалиёт» дан иборат узлуксиз занжирдир.

Бугунги кунда диалектика фан сифатида борлиқнинг умумий ривожланиш қонун ва категорияларни аниқлайди. Энди эса навбат ана шу ютуқларни амалиётга татбиқ этиш, уларни хусусий фанлар мисолида текшириб кўришдан иборат».

Масалан: III–VIII асрларда ясалган оддий бир амалий санъат асари бўлмиш лаганни олайлик. Логан чиройли қилиб безалган ва бу безакда рамзий маънода балиқлар тасвирланган мазмундан келиб чиқан ҳолда, бу санъат асари учта вазифани бир вақтда бажаради дея оламиз.

Биринчидан, лаган амалда қуюқ овқат ёки ҳўл мевалар тановул қилишда ишлатилган бўлса, иккинчидан, безак сифатида, учинчидан, лаган шакли ва безаги орқали фалсафий фикр англатиб, инсонларни маънавий тарбиялаган дейишимиз мумкин.

Яна бир мисол олайлик, талабаларга амалий санъат дарсларида Самарқанддаги Шердор мадрасаси нечанчи асрда, ким томонидан, қандай қурилганлиги ҳамда унинг безакларининг турлари ва яратган технологиясини ўргатамиз, лекин бу безаклар қалбидagi фалсафани ўргата олмаймиз. Чунки санъат фалсафасидан етарли билимга эга эмасмиз. Чунончи, XVII асрнинг биринчи ярмида қурилган Шердор мадрасаси пештоқидagi инсон қиёфасидagi оддий битта нуқта ҳолнинг ўзиёқ фалсафий маънога эга-ку!

Ваҳоланки, юздаги биргина нуқта ҳол орқали меъмор-наққош шу мадрасани қурдирган, шаҳар ҳокими Баҳодир Ялангтўшнинг қомил инсон бўлганлигига ишора қилинган.

Демак, бу мадрасани безаган меъмор ва наққош Мулла Абдуҷаббор санъат фалсафасидан ҳамда психология фанининг тури бўлмиш «қиёфа илми»дан хабардор бўлган эканда.

Санъаткор гўзаллик орқали инсонларга ўз фалсафий фикрларини етказа олган. Аммо бу гўзаллик ичидаги фалсафани ҳар ким ҳам ўқий олмаган. Шарқнинг машҳур наққоши Моний айтганидек, «Табиатни тасвирлаш – бу санъатнинг ниҳояси эмас, агар кимки, ҳар бир қизиққа жон бағишлай олар экан, у санъат қалитини эгаллаган бўлади» деб бежиз айтмаган.

Ў/Бизга маълумки, «санъат – малаканинг юқори чўққиси».

«Гўзаллик эса табиат ва ҷамиятдаги нарса ва ҳодисаларнинг инсон фаолиятининг кишида меҳр-муҳаббат, қувонч, завқ, эркинлик туйғулари ҳосил қилишга қодир бўлган хусусиятларини ифодалайди»¹.

Фалсафа эса «дониишмандликни севаман» деган маънони билдиради. Файласуф деганда, «теран ва ҳар томонлама фикрлаш қобилиятига эга бўлган олий маълумотли оқил кишини тушунилади».

Ў/Хулоса қилиб айтганда, ўтиладиган айрим фанлар фалсафа, математика, психология, она тили, этика, информатика, эстетика, мантиқ сингари фанларни ҳар бир соҳага мослаштириб, узвий равишда ўргатилиши юқори натижа беради ўз навбатида. Тайёрлаётган кадрларимизнинг сифат даражаси янада ошади. Чунки таълим тизимини ҳар дақиқа такомиллаштириб, тўлдириб, ривожлантириб борилишини замон тақозо қилмоқда. Ўзбекистон Республикаси ҳаётида янгича юксалиш босқичи амалга ошмоқда. Бу жараён ҷамиятнинг барча ҷабҳаларида, жумладан, тасвирий ва амалий санъат таълим тизимини ҳам янги сифат босқичига кўтаришнинг омилидир.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002 йил. Т. 3. 139-бет.

Давлатимиз раҳбарининг 2008 йил 2 апрелда қабул қилган «Тошкент шаҳрининг 2200 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш тўғрисида»ги қарориди пойтахтимизнинг дунё миқёсидаги обрў-эътиборини янада ошириш, ёш авлод қалби ва онгида Ватанга муҳаббат, тарихимиз, боқий анъаналаримизга ҳурмат, миллий истиқлол ғояларига садоқат туйғуларини чуқур сингдириш каби ишлар муҳим вазифалар сифатида белгиланган.

Маълумки, ҳар бир катта санъаткорнинг ижодида ўзига хос услуби, санъатда тутган ўрни бўлади.

Шулардан бири Ўзбекистон Республикаси халқ рассоми, Давлат мукофоти соврундори, «Буюк хизматлари учун» ордени нишондори Ўзбекистон Республикаси Бадий академиясининг академиги, профессор Раҳим Аҳмедов Ўзбекистонда маънавият хазинисига катта ҳисса қўшган, унинг ўзбек тасвирий санъатида ўзига хос образи, услуби, ўрни бор (1-расм).

Унинг мўйқаламида бадий сайқал топган ҳар бир портрет ёки манзара жанрларида бажарилган асарларига нигоҳ ташлар экансиз оддий, камтар, меҳрибон, бунёдкор меҳнат аҳилларининг образи, она табиатнинг гўзаллиги намаён бўлганини кўрасиз. Уларда роман маҳоратини ҳис этасиз. Улар орқали ҳаётини ҳикояларни ўқигандек бўласиз.

Рассом 1921 йил 26 июлда Тошкентда таваллуд топган. У 1961 йилда Ўзбекистон халқ рассоми, унвонига сазовор бўлган 1997 йилдан Ўзбекистон Бадий академиясининг фахрий аъзоси эди. 1937–1941 йиллари Тошкент Бадий билим юртида ва 1947–1953 йиллари Санкт-Петербургдаги И.Е.Репин номли академияда таълим олган. 1953 йилдан Тошкент театр ва рассомлик санъати институтида ўқитувчи, 1976 йилдан профессор, бўлиб (1965–1984, 1992–1994) Ўзбекистон рассомлар уюшмаси бошқаруви раиси вазифалари фаолият олиб борган. Азалдан Р.Аҳмедов асарлари чуқур психологик ифодавийлиги билан ажралиб туради, уларда ички кечинмалар, ҳис-туйғулар моҳирона ифодаланганлигини кузатамиз.

Рассом ижодини асосан портретлар чизиш билан бошлаган («Қаҳрамон она» – 1949, «Чўпон» – 1952, «Студент қиз портрети» – 1954 ва б.). рассом яратган портретлар («Она ўйлари», «Кекса колхозчи портрети», 1958; «Қашқадарёлик аёл», 1959; «Меҳнатда ҳам солдат», 1961; «Сурхондарёлик аёл», 1962; «Муқимий», 1968; «Нигора», 1971; «Ў. Тансиқбоев» 1972; «Лола портрети» 1979; «Шуҳрат Аббосов» 1987 ва б.).

Унинг асарлари ўзбек тасвирий санъати портрет жанрининг ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилган. Рассом кўплаб манзаралар («Баҳор» 1964; «Наҳор Октош баҳори», 1971 ва б.) ҳам яратган. Бетакрор акс эттирилган аёл образлари фан ижодкорнинг фаолиятида муҳим ўрин эгалайди («Кўшиқ», 1964; «Январь», 1924 йил ва б.).

Мусаввир асарлари Ўзбекистон давлат санъат музейи, Бадий кўргазмалар дирекцияси Шарқ халқлари санъати музейи ва бошқа масканларда сақланади. Асарлари 1948 йилдан республика ва халқаро кўргазмаларида намойиш этила бошлаган. У Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотиغا сазовор бўлган. (1967). «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотланган (1998) эди.

Маълумки, ҳар бир рассомнинг ўзига хос услуби, бўлиб унинг ўрганишга арзийдиган жиҳатлари бўлади. Р.Аҳмедов ҳам ўзининг узоқ йиллик самарли ижод йўли давомида реалистик санъат анъаналарига содиқ бўлиб қолган. Ижодкор атрофидаги жўшқин ҳаётдан илҳомланиб, турли туман образлар яратган эди.

Жонажон Ўзбекистон гўзаллигини қуйлаш рассом ижодининг асосини ташкил этганлиги билан ҳикматлидир.

1-расм. Ўзбекистон халқ рассоми, академик Раҳим Аҳмедов.

2-расм. Мусаввир Р.Аҳмедовнинг «Тонг. Оналик» асари 1962 йил.

II боб. ТАСВИРИЙ САНЪАТ АСАРЛАРИНИ БАДИИЙ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШНИНГ НАЗАРИЯСИ ВА МЕТОДИКАСИ

АСАРНИНГ БАДИИЙ ЕЧИМИ

Мусаввир Р.Аҳмедовнинг «Тонг. Оналик» асари кўз олдимизда акс этар экан, биринчи планда боласини меҳр билан эмизаётган она, кейин чойшабга бурканиб ухлаб ётган турмуш ўртоғи ва субҳидамги она табиат манзараси кўринади. Ҳаёт кишига ором, бериб кўтаринки руҳият бағишлайди. Тоғ чўққисигагина туша бошлаган кўёш ёғдуси тун пардасини оҳиста ёритиб оламга ўз нуруни соча бошлаган айни палла. Майин шабадада тераклар, шоҳлари бир томонга эгилган ширин уйкусидан кечиб боласини эмизаётган онанинг ҳолати эса ўзига хос бўлиб психологик ва динамик кўринишда акс этган. Онанинг юзига назар солсак, ўзбек аёлининг қора сочи, қош ва киприклари, майин сузилган кўзлари, намоён бўлади. Асар тасирчанлиги билан ҳар қандай кишини мафтун этади. Она нақадар улуғлигини, ўз фарзанди – оиласи, ватанига нақадар меҳрибонлигини рамзий маънода акс эттиради. Оналик бахти сабаб турмушдан мамнун аёлнинг ташқи ва ички оламини унинг ҳолатидан яққол сезиб олишимиз мумкин.

Мусаввир сўрининг горизантал кесмасини, асарнинг сатҳидан ташқарида давом эттириб, фондаги боғ ва дарахтлардан батомом холи қилиб тоғ ён бағрида жойлашган қишлоқ кўриниши, ҳамда тоғнинг кенг қўламли манзарисини кучайтириб, қахрамон образига боғланган ҳолда умумлашган оброз даражасига олиб чиқади. Дастлабки вариантда композиция қахрамонлари томошабинга жуда яқинлаштириб берилган. Унинг эътибори дастлаб она руҳиятига ва ухлаб ётган боласининг ташқи ҳолатига тушади ва шу қисмида тўхтади. Қолган бўлақлар эса умумий мазмунга йўналтирувчи жиҳат бўлиб хизмат қилади. Сўнгги вариантда биринчи қисмдаги кўрпа ва шолчанинг ранглари ёрқинлаштирилиши натижасида композиция иштирокчилари биров ички планга олиб кирилган. Бу билан она образини маълум масофадан туриб кузатиш имконияти яратилган. Ижодкор асосий қахрамоннинг идеаллаштириб, ўзбек аёлларининг маънавий гўзал, руҳий беғубор кўринишини намоён қилади. У она образига Рафаэль тасвирлаган соҳибжамоллардаги сингари бекиёс улуғворликни, ғам-ташвишлардан холи кўринишни бахш, этади. Шу орқали ундаги энг нозик ахлоқий ҳислатларни, ички гўзалликни аёл сиймосида умумлаштиришга эришади. Ана шу хусусиятларни яна ҳам бўрттириш учун биринчи вариантдаги интим кўринишли боғ билан чегараланган манзара ҳолати эмас, балки сўридан кейинги озгина бўшлиқ орқали кўзга ташланувчи тераклар ва ҳали уйку асирида ётган қишлоқ, қирлар, у бориб, туташган тоғ, ажиб кўринишдаги самовий бўшлиқ поэтик кайфиятда, ниҳоятда нафис ва ҳарир ранглار воситасида кўрсатилган. Бу латофатга бой манзара онага яна ҳам улуғворлик бағишлайди. Бу асарда ҳам мусаввир ранглар кучидан, уларнинг турланишидан ниҳоятда зукколик билан фойдаланган. ✓

«Асарда тасвирланганидек, аёлларимиз образини яратиш мени доимо хаяжонлантириб келади», – деб ҳикоя қилган эди. Раҳим ака «Тонг. Оналик» асарининг яратилиши тўғрисидаги бир суҳбатимизда. – Бу, эҳтимол, онам меҳрига қонмаганимдан бўлса керак. Афсуски, онамнинг фотосуратлари ҳам сақланмаган. Болалар уйида тарбия топдим. Бадиий билим юртини тамомладим. Ҳарбий хизматга кетдим. Ҳарбий бурчимни ўтаб, хизматдан қайтиб келганимда мени онам каби меҳрибонлик билан кутиб оладиган киши бўлмади. Шу сабаб Она меҳрига доимо ташнаман. Меҳнатсевар, меҳр-оқибатли аёлларни бошимга кўтаргим келади. Уларнинг образини яратиш мен учун жуда мароқли. «Тонг. Оналик» асарим ўз-ўзидан яратилиб қолмаган, албатта. Узоқ изланишлар, кўп кузатишлар тажрибасига суянган ҳолда юзага келди. Илк мураббийлик йилларим эди. Талабалар билан амалий машғулот ўтказиш учун Оқтош, Хумсон, Бурчмулла каби гўзал манзарали тоғ қишлоқларига чиқардик. Бурчмуллада сахар чоғида чизишга кетаётиб, тасодифан бир ҳовлидаги жувоннинг чарпояда боласини бағрига олиб мудраб ўтирганига кўзим тушиб қолди. Тонг палласида ширин

уйқусидан кечиб, оналик меҳрини гўдагига бағишлаган оддий аёл образи яққол кўринди. Шунда сурат чизиш иштиёқи туғилди. Орқа пландаги тоғли қишлоқ манзарасининг тонгги кўринишини тасвирга олиш учун қишлоқда ойлаб бўлдим. Асар шундай кузатишларнинг махсулидир.¹

«Тонг, Оналик»нинг туғилишида ҳаётнинг ўзи мусаввирга туганмас куч ва илҳом бағишлади. Чунки ҳаёт доимо ижодкор учун яхши ҳислатлар уйғотувчи, илҳомлантирувчи объект бўлиб хизмат қилиб келган. Санъаткор ҳар бир янги изланишида ҳаётнинг қайноқ нафасини асарида жилоланиб туришини севади ва шунга умри бўйи интилиб келганда. Оналар мадҳига бағишланган асарлари ҳаёт инъоми, санъаткорнинг қалб кўридир. Отанинг ракус ҳолида акс этиши асар ғоясининг ечимига ёрдам берган. Аёлнинг турмуш ўртоғи ракус ҳолати ҳамда мураккаб бўлган масштаб танланганлиги сабаб эркак гавдаси аёл гавдасига қараганда ихчамроқ чиқиб қолган бўлиши мумкин. Лекин бутун воқеа аслиятдан қараб ҳақиқат мезонларига таяниб натурадагидек ишланганлиги яққол кўзга ташланади.

✓ Ўзбек рассомининг ижоддаги янгилиги шунда бўлганки, у ўзбек аёл образини энгил кийимда нафосат пардасида биринчи бўлиб тасвирлаган. Асар гўзалликни, оилани, ватани, борлиқни қалб кўзи билан кўришга чорлаётганга ўхшайди.

Асарда она образи, она замин, ватан ва табиат уйғун тасвирлаган. Тонгнинг отиши чоғидаги манзаранинг бетакрорлиги, шабадасининг эсиши-ю, осмоннинг беғуборлиги, унга қадар бўйлашган тоғлар гўзаллиги кишига кўтаринки руҳий озуқа беради. Она образининг руҳий ҳолатини, чизиш ва натурага ўзгача ёндашиш услуби кишини хайратга солади.

Инсоният ва табиат уйғунлигидаги ҳолатни асар акс этиши орқиб зеб-зийнату безаксиз, энгил кўйлак кийган, рўмоли бошидан сирғаниб тушган, икки қора ўрам сочи елкасига ташланган аёлга бетакрор жозиба бағишлайди.

Гўзал табиат билан ҳамоҳанг ўтирган она тимсоли шу тонг янглиғ беғуборлик, покликка йўғирилганлигини сезамиз.

Биз энди асарни бадий ва фалсафий таҳлил қилсак, гўзаллик қалбидаги ҳикматлар бирма-бир намоён бўла бошлайди. Асар кўзимиз ойнасида акс этаркан, аввал она-бола қиёфаси кўзга ташланади. Аёлнинг илиқ рангли сариқ лозими ва унинг танасининг илиқ ранги асар қаҳрамонини биринчи планга олиб чиқади. Аёл ёнидаги ширин уйқудаги турмуш ўртоғи ўзбекона катта ёғоч қаравотда акс эттирилган. Яъни ота-она ва бола узвий боғланган ҳолда акс эттирилганлиги билан оила муқаддас эканлиги, оқ мато орқали эса оилани пок ҳолда асраш рамзий маънода ифодаланган (За,б-расм).

✓ Қаравот устига солинган шолчани йўл-йўл тариқасида, яъни қора, қизил ва яна қора – яъни бир гал совуқ ранг, бир гал илиқ рангда бўлгани ранглари худди кун, тун ва кундуздан иборатлиги, яна ҳаёт нотекисликдан иборатлиги ҳақида сўзлайди. Тоғлар ҳам тўлқинсимон шаклда акс эттирилиши ҳам шоҳчанинг контраст рангларида узвий боғланган, уйғунлашган. Инсон ҳаёт давомида кийинчиликларини ҳам, хурсандчиликларини ҳам бошидан кечириши сабр билан чидаши кераклиги, турмуш қарама-қаршиликлардан, яъни ҳаёт курашдан иборатлиги ҳақида фалсафий ғоя беради. Қаравотдаги осма беланчак ҳаётни, вақтни ҳамда борлиқ доимо абадий ҳаракатда эканлигига ишора беради. Бу билан инсон фоний дунёда яшаётганлигини, ҳар бир дақиқаси ғанимат эканлигини уқтиради.

Асарга яхлит назар солсак инсон киндик қони тўқилган она замин, яъни она ватан акс эттирилганлигини кўрсатади. Инсон она ватанини кўриб завқланади ва ватанга бўлган муҳаббати, меҳри ошади. Ҳолатнинг, динамик тарзда акс эттирилиши орқали субҳидамдаги майин шабада инсон баданини эркалаб, сийпалаб ўтаётганини ҳис қилади киши. Бундан завқланиб яратганга шукрона қилади. Тоғ эса улуғлик рамзи сифатида акс этади.

¹ Эгамбердиев А. Раҳим Аҳмедов ҳаёти ва ижоди. – Т., 1994. 35–38 -бет.

Асарда тоғни динамик бир томони қия ҳолда акс эттирилишини, шамол ҳам бир томонга эсиши, терак шохлари ҳам бир томонга эгилиши, инсонларни туғилгандан бошлаб, улуғликка яъни рухий узвий боғлаб бериши мусаввирни фоний дунёда ўзини англаб етганлиги ва яна бир ютуғи ушбу халққа оддий тушунарли тилда берганлигидадир. Рассомни икки асардан битта, яъни: «Тонг» ва «Оналик» кўринишида бир яхлит асарга айлантирган. Биринчи блокда оила, ота-она, фарзанд, берилганлиги иккинчи блок қисмида эса она табиат икки терак ота-онага, узокдаги 2–3 теракларни фарзандларга қиёсланганлиги англатилади. Бир неча уйлар акс эттирилгани эса она заминни билдиради. Умуман, 2 блокдаги тасвир орқали мусаввир оилани ҳам, табиатимизни ҳам бир бутун эканлигини уқтиради ҳамда оллоҳни яратган жамики борлиқни кўз қорачиғидек асраш кераклиги ҳақида фалсафий фикрларни беради.

ОНА ВАТАННИНГ АКС ЭТТИРИЛИШИ

Мусаввир Р.Аҳмедовнинг «Тонг, Оналик» асарини кўрган инсон Ватанда тонг отишининг нақадар гўзаллигини ҳис этади ва руҳланади инсон. Ватанга ҳамда оилага бўлган муҳаббати янада ошади.

Асарнинг мақсади онани, кейин оила ва туғилган юртни акс этириш бўлган. Унда ҳаётнинг бир бўлаги акс эттирилган бўлсада олам ниҳоятда чексиз эканлиги ҳис этилади.

Маълумки, «Ватан» сўзи беш ҳарифдан иборат бўлсада, у кўп маъноларга эга. Чунончи, беш рақами фоний дунё беш кунлик эканлигини билдиради. Яъни ватан сўзи тўртта рамзий маънога эга бўлб, улар қуйидагилардан иборат.

Она образи марказда акс эттирилганлиги учун ўзига хос рамзий маъно ифодалаган. Яъни:

Она қорнида фарзанд, 9 ой, 9 кун, 9 соат, 9 дақиқа яшайди. Шундай экан она инсоннинг биринчи Ватани ҳисобланади. Шунинг учун она улуғланади ва эъзозланади. Инсоннинг иккинчи ватани эса оила ҳисобланади. Шунинг учун уни муқаддас деб биламиз. Учинчи ватани эса инсоннинг киндик қони тўкилган юрт, ҳисобланди. Тўртинчи ватани жаннат ёки дўзах ҳисобланади. Шунинг учун ҳам асарда Ватанпарварлик тушунчалари мужассам бўлган. Уни 4-расмда қуйидаги тизимда кўриш мумкин.

ҲАЁТ ЧАРХПАЛАГИ

Қадим-қадимдан шарқда оқ ранг ёруғлик, бахт, қора ранг эса зулмат ранги саналган. Шу ранглар кеча ва кундуз давомийлигининг рамзи этиб, қурраи замин ҳаракатининг йўналишини асос қилиб олингани бежиз эмас. Шунинг учун оқ ва қора ёғдунинг ўнг томонга қарата айлана бўйлаб йўналиш шакли рамз сифатида қабул қилинган. Натижада доимий ҳаракат тимсолида ҳаёт рамзи пайдо бўлган.

Ушбу доира икки қисмдан иборат бўлиб бири она иккинчиси эса отадир. Уларнинг бирлиги оилани билдиради.

Асарда ҳам гўё ҳаёт чархпалаги, тушунчаси оила бу муқаддас неъмат деган фикр етакчилик қилади. У бадий анъана тариқасида аксини топади. Яъни ҳаёт ўтаверади (5-расм).

Оила – бу муқаддас неъмат. У абадий анъана тарзида ўзидан насл қолдиради. Чархпалак доим айланиб туради. Тун ва кун ҳам алмашиб келади.

АСАРНИНГ ИККИ ХИЛ НОМЛАНИШИ

Аҳмедовнинг «Тонг. Оналик» асарига иккита ном қўйилиши бежиз эмас. Чунки асар икки қисмдан иборат. У 6-расмдагидек биринчиси – тонг, иккинчиси оналик мавзусидир. Бири манзара жанрида иккинчиси эса портрет жанрида бажарилган. Улар уйғун ва симметрик кўрсатилган.

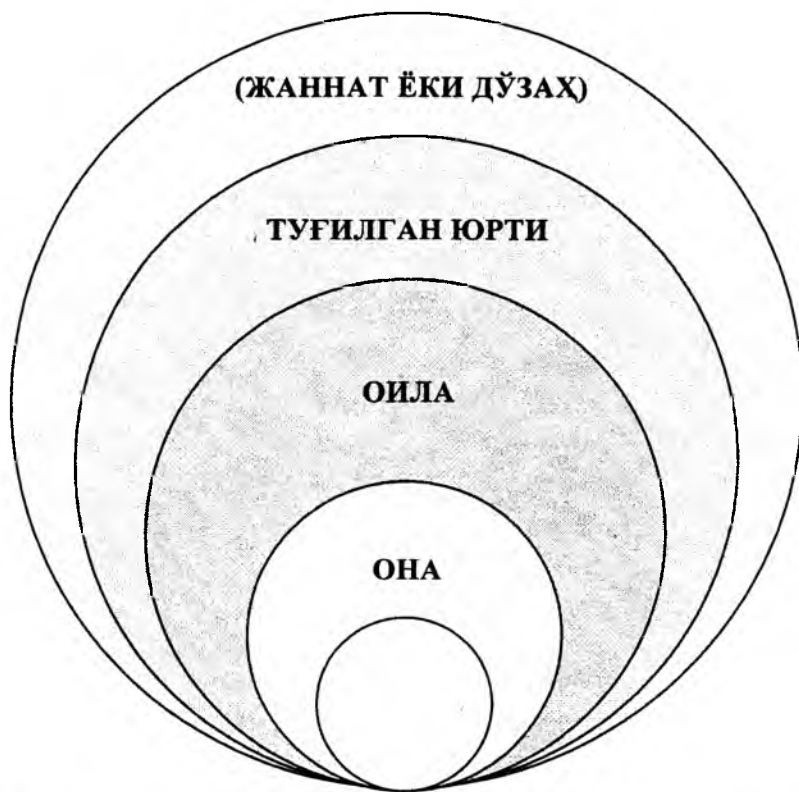

3(a)-расм. «Тонг. Оналик» асарининг тугалланмаган ҳолати.

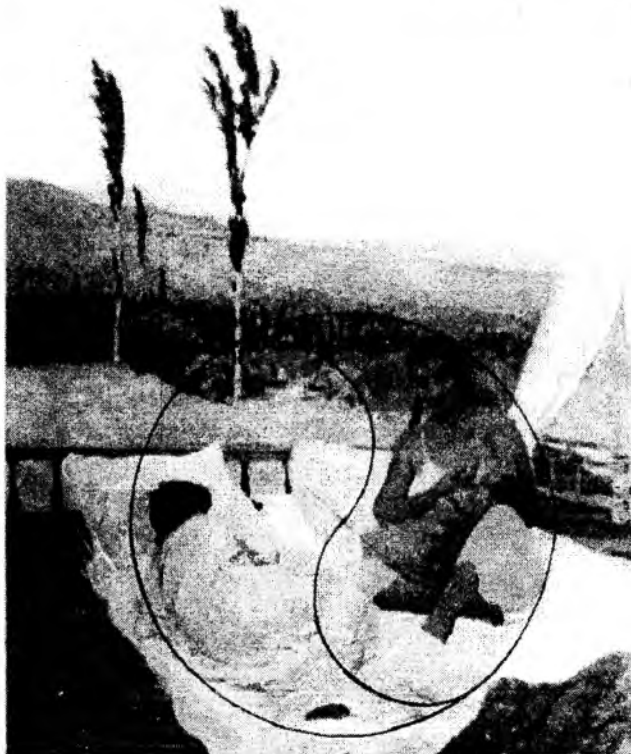

3(б)-расм. «Тонг. Оналик» асарини тугалланган кўриниши.

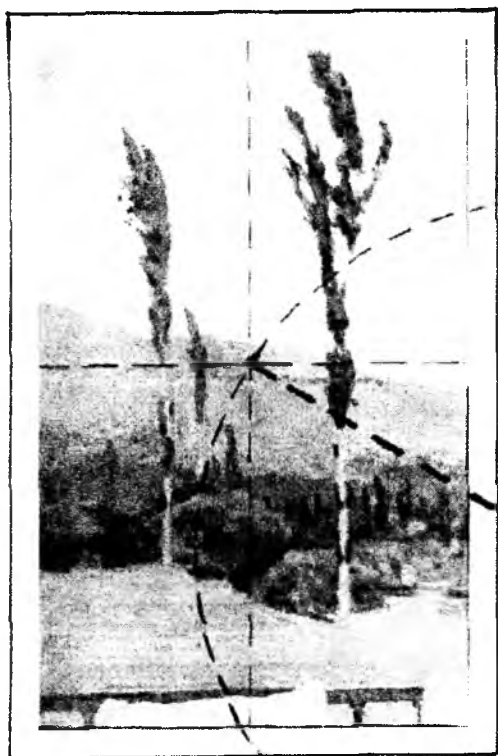
АЛЛОҲ

4-расм. Инсоннинг дунёдаги яшаш тизими ва тўртта ватани.

5-расм. Ҳаёт чархпалаги.

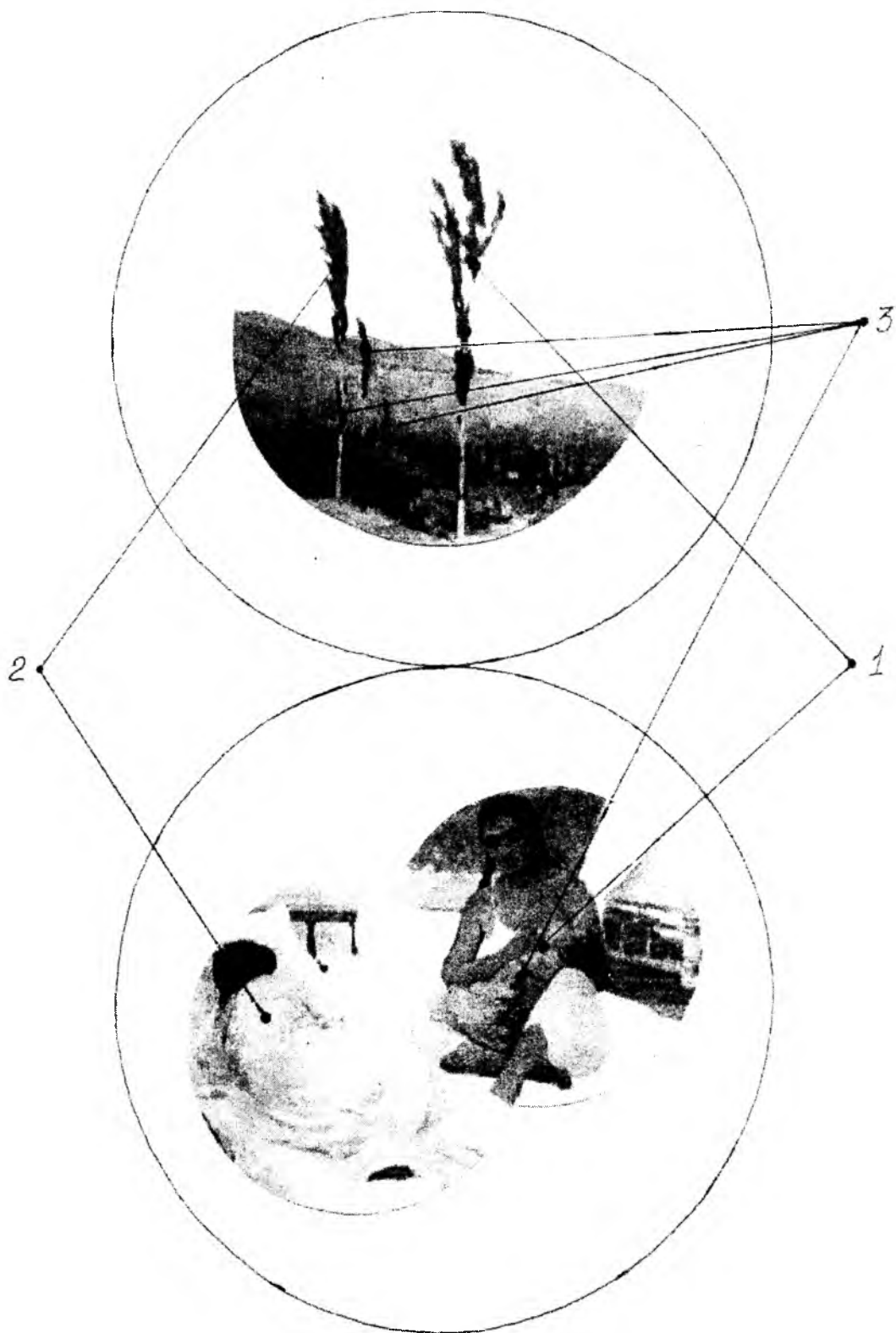

I. Тонг.

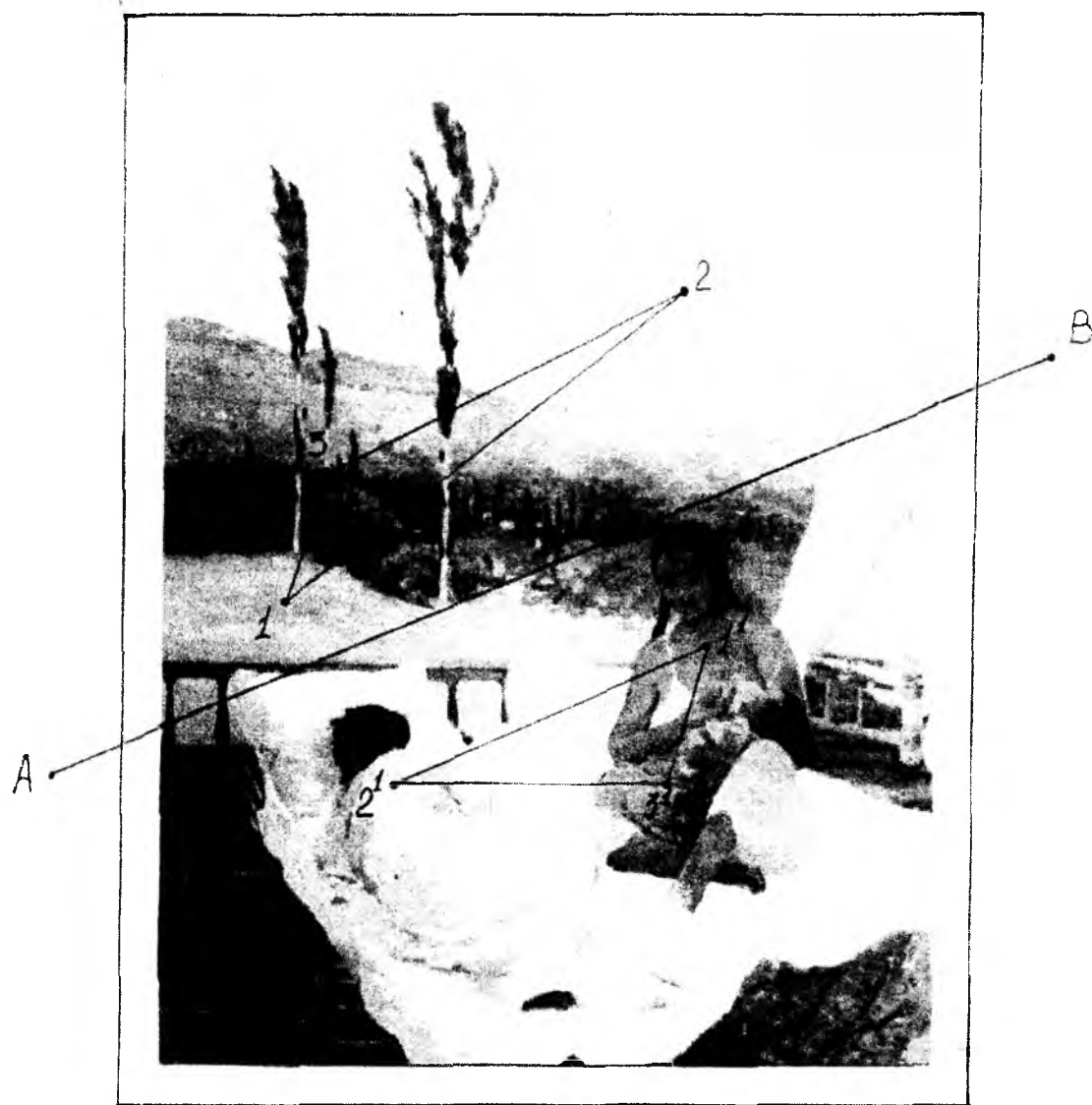

II. Оналик.

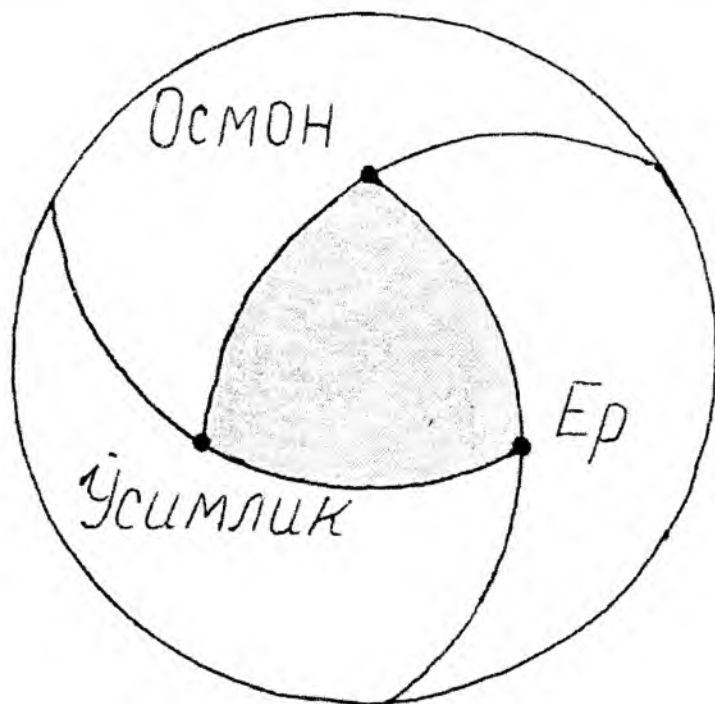
6-расм. «Тонг. Оналик» асарни икки мустақил композицияга ажралиши.

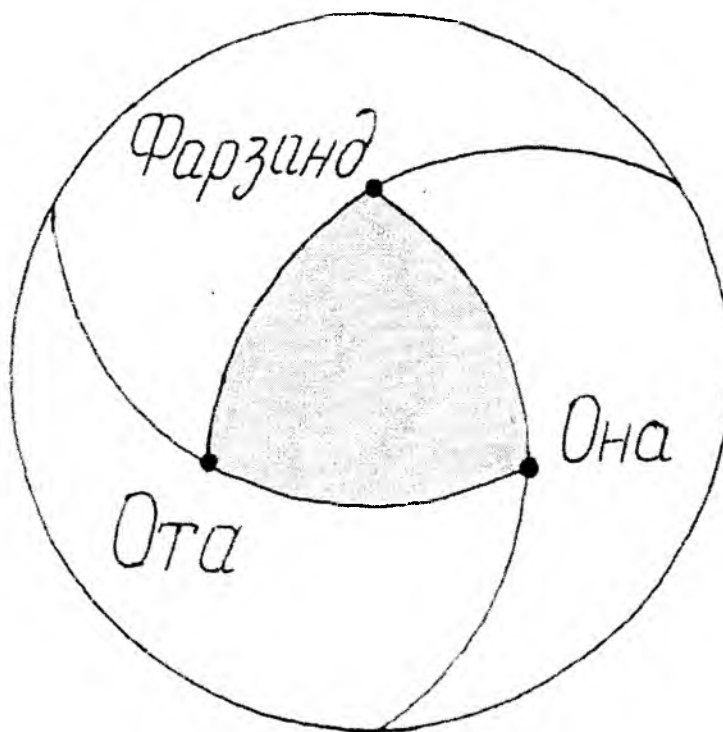
7-расм. Асарда Она табиат билан оилани бир-бирига уйғун акс эттирилиши.
 I. Она табиат. II. Оила. 1 – она, 2 – ота, 3 – фарзандларнинг қиёсий бир-бирига
 уйғунлиги.

8-расм. Уйғунлик. Она табиат ва оиланинг уйғунлиги.
 1' – Она, 2' – Ота, 3' – фарзанд = оила. 1 – Ер, 2 – Осмон, 3 – Ўсимлик табиат.

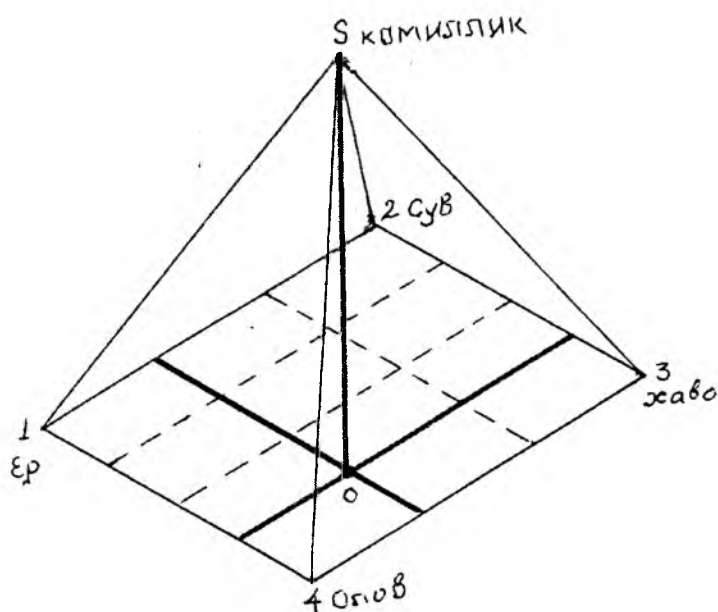
9(а)-расм. Она табиат оламнинг бир бўлаги.

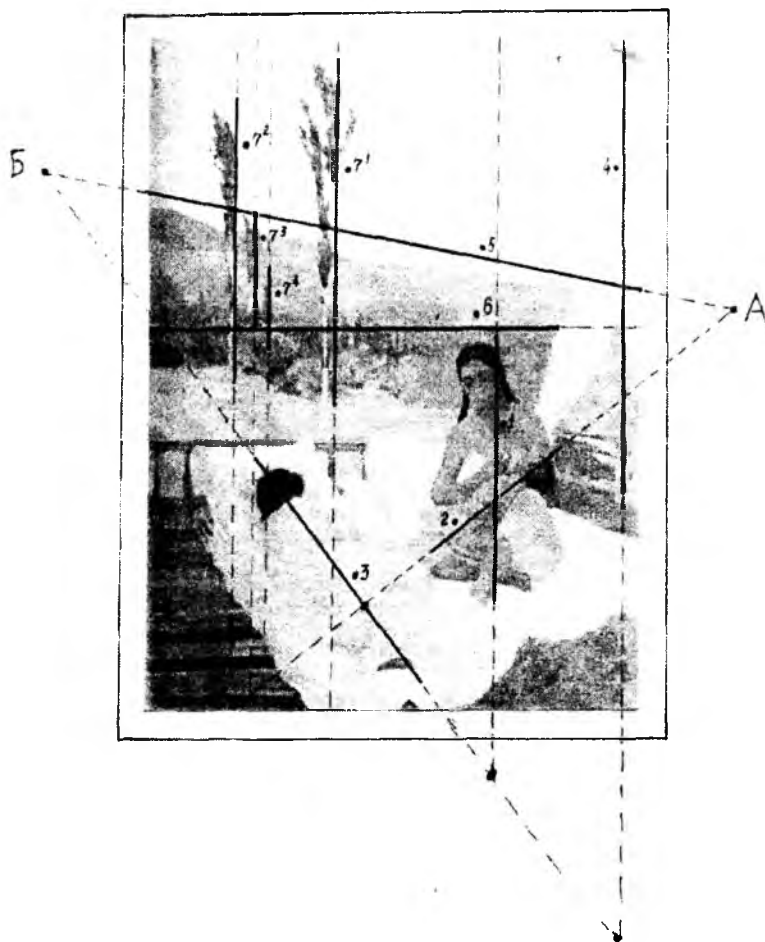
9(б)-расм. Оила табиатнинг бир бўлаги.

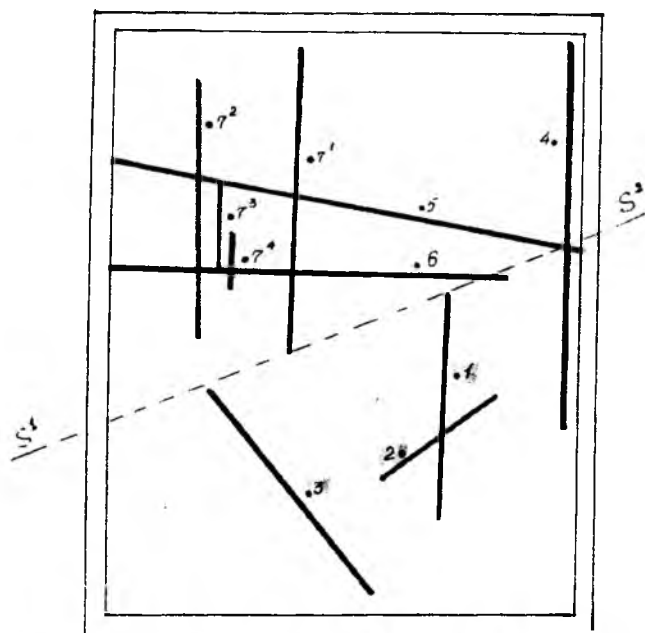
10(a)-расм. Асарнинг композиция маркази. Асарнинг маркази ҳам, онанинг қалби ҳам бир нуқтада жойлашган.

10(б)-расм. Асар маркази ҳам онанинг, ҳам асарнинг қалби кўринишидагининг ҳажм кўриниши:
1,2,3,4 – олам, О – инсон қалби (асарнинг маркази), S – қомиллик.

11-расм. Тонг (оналик) асарининг мазмунини очувчи элементлар:
1 – она, 2 – бола, 3 – ота, 4 – беланчак, 5–6 – тоғ, 7 – тераклар.

12-расм. Асар элементларининг схематик жойлашиши.

7, 8, 9(а,б)-расмларда оила билан она табиатнинг бир-бирига уйғун тасвири кўрсатилган бўлиб онани 1-тераққа, отани 2-тераққа болани эса кичик терақларга қиёслаб акс эттирилади. 10(а,б)-расмларда асарнинг композиция маркази кўрсатилган. Шуниси қизиқки, унда асарнинг маркази ҳам онанинг қалби ҳам бир нуқтада кесишади. Буни мўжиза деса бўлади...

Гўё, оналик асарнинг биринчи планида, она ва бола ҳамда беланчак алоҳида мустақил композициядан ташкил топган. Иккинчи планда эса иккита катта терақ, кичик терақ қишлоқ, тоғлар, боғлар, осмон акс эттирилган. 11-расмда онани бир тикка 1-чизикда, ота 3-чизик қия ҳолда жойлашган. 1-3-чизиклар натижасида 2 бола жойлашган. Болани 2-чи чизик давоми тоғни 5 чизиги билан А нуқтасига кесишган. Бу билан бола А нуқтада тугилиб, Б нуқтага яъни қомилликка интилишини кўрсатиб турибди.

Бу ҳаёт йўли ўзига яраша нотекислиги, ҳаёт сўқмоқлари ўзига яраша қийинчиликлардан иборат эканлигини англатади.

Терақларни 7^1 , 7^2 , 7^3 , 7^4 ҳаммаси вертикал паралел жойлашган, она ер 6 рақам горизонтал жойлашган.

12-расмда асардаги элементлар схематик акс эттирилган. Композицияни S^1 ва S^2 чизик бўйича бўлсангиз, оила композиция ва она табиат қисмидан иборат эканлигини, уларни беланчак мовазанатга солиб турганини кўришимиз мумкин. «Тонг. Оналик» асарни икки мустақил композицияга ажратиши. Бири манзара иккинчиси портрет жанрида бажарилган. Лекин рассом икки жанрни шундай моҳирона уйғунлаштира олганки, бола онадан озиқланмоқда она эса табиатдан, борлиқдан озиқланади. Манзара совуқ ранг колоритида оила эса илиқ ранг колоритида бажарилган бўлсада, муссавир уларни умумий яхлитликда ифода этади.

Композицияни ассиметрик акс эттирилиши ҳаётни тўхтовсиз ҳаракатда эканлиги. Ҳаётда хоҳиш ва имкониятларни мос келмаслигини билдиради. Манзара ҳам портрет жанрида бажарилган икки композиция ассиметрик акс эттирилган.

Бири манзара иккинчиси портрет жанрида бажарилган. Лекин рассом икки жанрни шундай моҳирона уйғунлаштира олганки, бола онадан озиқланмоқда она эса табиатдан, борлиқдан озиқланади. Манзара совуқ ранг колоритида оила эса илиқ ранг колоритида бажарилган бўлсада, муссавир уларни умумий яхлитликда ифода этади.

АСАРДАГИ ЭЛЕМЕНТЛАРНИНГ РАМЗИЙ МАЪНОЛАРИ

Асардаги беланчак, кўрпа катта ёғоч каравот ва бошқаларнинг маъноларини кўриб чиқайлик (13, 14-расмлар).

Беланчак – асарнинг ўнг томонида осилган беланчак, маҳаллий дарахт тури тол ёғочидан ишланган бешик болани ёшига мос холда безалган. Беланчак усти нафис, майин оқ тўр билан ёпилган. Бу гўдакнинг нақадар пок эканлигини рамзий маънода акс эттирган. Беланчакнинг аста тебраниб туриши бамисоли соатнинг милини билдиради. Соат эса ўз навбатида рамзий маънода вақтни билдиради. Гўдакнинг бу вақти нақадар нозиклигини билдиради. Тонг отиши билан оналик даврининг нақадар гўзал давр эканлигини қиёсий уйғунликда акс эттиради. Бундан ташқари дунёдаги жамики борлик абадий ҳаракатда эканлигини, вақт, йиллар, асрлар ўтаверади, борлиқ абадийдир, лекин инсон бу фоний дунёда вақтинча яшаётганини билдиради. Умар Хайём таъбири билан айтганда, «Инсон ҳаёти бир карвонсаройга ўхшайди, унинг икки эшиги бўлиб, инсонлар биридан кириб турсалар, иккинчисидан чиқиб турадилар». Шундай экан, инсон фоний дунёда борлиқни, табиатни, вақтни, оилани, онани эъзозлаш, асраш, фақат эзгулик йўлида юриш эканлиги ҳақида фалсафий фикр беради.

Кўрпа – биринчи планда турган кўрпа бамисоли бир оиланинг ҳаётини очиб бераётган театр сахна пардасини эслатади. Оила нақадар гўзал ва муқаддас эканлигини рамзий ифода этади.

Ёғоч каравот – тўғри тўртбурчак шаклида бўлиб, унинг ўзбекона панжараси бамисоли мустақил оилани гулдаста кўринишида акс эттиради. Панжаралар гўё ҳар бир оиланинг ўз худуди чегараси борлигини таъкидлайди.

Шолча – шолча асарда ўзбек миллий жиҳозларидан бири бўлиб, унинг иссиқ ва совуқ рангларда акс этган йўл-йўл нақшлари худди инсон ҳаётининг бир хилда кечмаслиги ойнанинг ўн беши ёруғ бўлса, ўн беши қоронғи бўлиши мумкинлигига ишора қилади.

АСАРДАГИ РАНГЛАРНИНГ РАМЗИЙ МАЪНОЛАРИ

Асарда камалакнинг барча ранглари мавжуд бўлиб, улар турли-туман маъноларга эгадир. Асардаги асосий ранг оқ, сариқ, қизил, қора, ҳаво ранг ва яшил ранглар ўзига хос рамзий маъноларга эга. Бизда уларга бирма бир тўхтаб ўтамиз (15,16-расмлар).

Сариқ ранг – Аёл лозимининг ёрқин сариқ рангда олиниши асарнинг марказида ўтирган, боласини эмизаётган онага эътиборимизни қаратади. У онанинг қалби куёшдек порлоқлигини чиқаётган куёш билан узвий боғлайди. Она образи билан она табиат ўртасидаги уйғунликни нозик туйғулар билан беради. Инсон руҳиятига кўтаринки кайфият боғишлайди. Инсонни яшашга, ҳаётга, табиатга жаннатмакон Ватанга бўлган мухаббатини оширади.

Оқ ранг – асарда беланчак устидаги чойшаб ва аёлнинг ички кийими оқ. Осмон ҳам оқиш рангда берилган. Беланчадаги оқ тўр боланинг покиза ва гуноҳсиз эканлигини билдиради. Онанинг оқ ички кийимида берилиши унинг руҳи куёшдек ёруғ, покиза аёл эканлиги ҳамда покиза қалби билан оппоқ сути билан боласини озиқлантираётганига ишорадир. Шунинг учун асар енгил покиза кўринади ва кишини кайфиятини янада кўтариди.

Қора ранг – Оила яъни ота-она ва боланинг сочи қорамтир рангда акс эттирилган. Қора ранг оила аъзоларини узвий боғлаб турибди, иккинчи пландаги теракларнинг ҳам қорамтир рангда берилиши она табиат билан оила ўртасидаги уйғунликни акс эттиради. Асарга назар солсангиз, ҳар бир ранг бир-бири билан узвий боғланганини, бир бутун яхлитликни ифодаланишини кўрамиз. Қора соч ёшлик рамзи бўлиб, у ёш оиланинг нақадар гўзаллигини билдиради. Демак, рассом оилани ва табиат гўзаллигини симметрик қилиб мувозанатда акс эттиради.

Тоғ

Тераклар

Беланчак

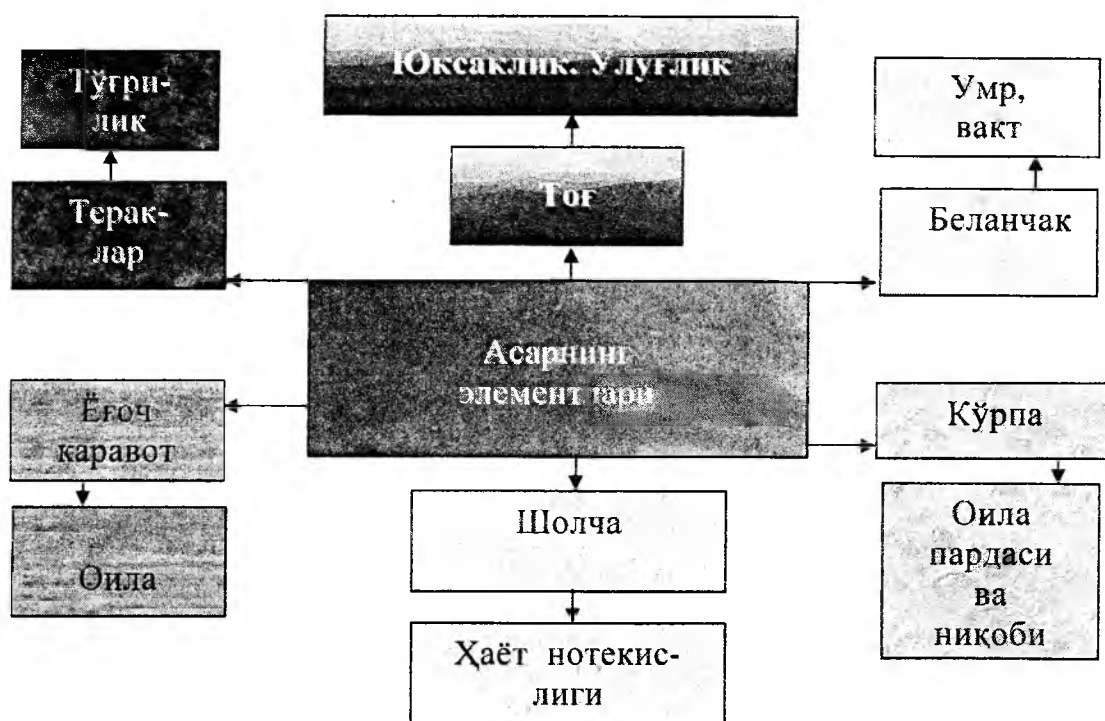

Шолча

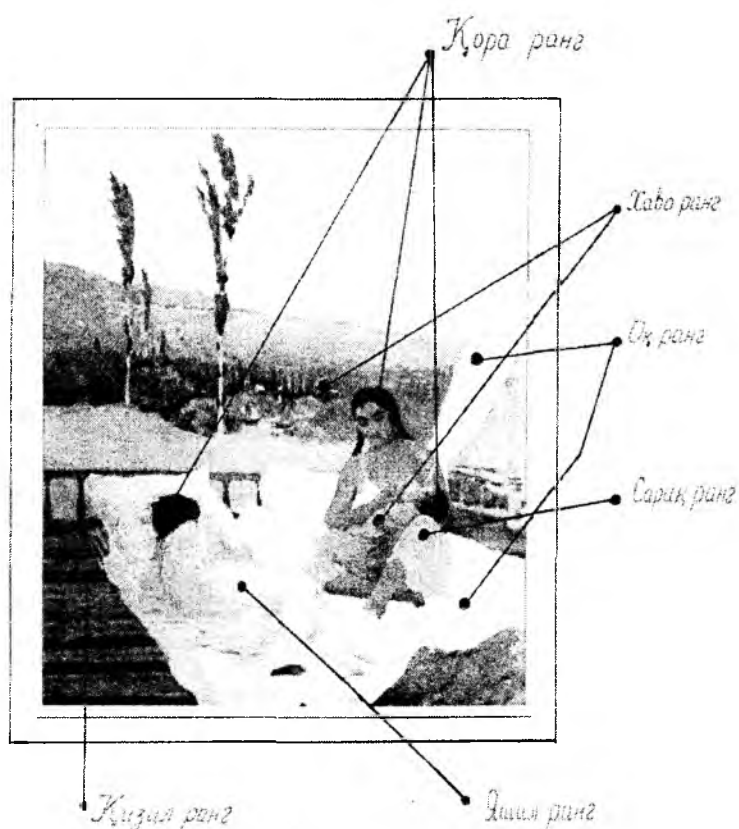
Ёғоч каравот

Кўрпа

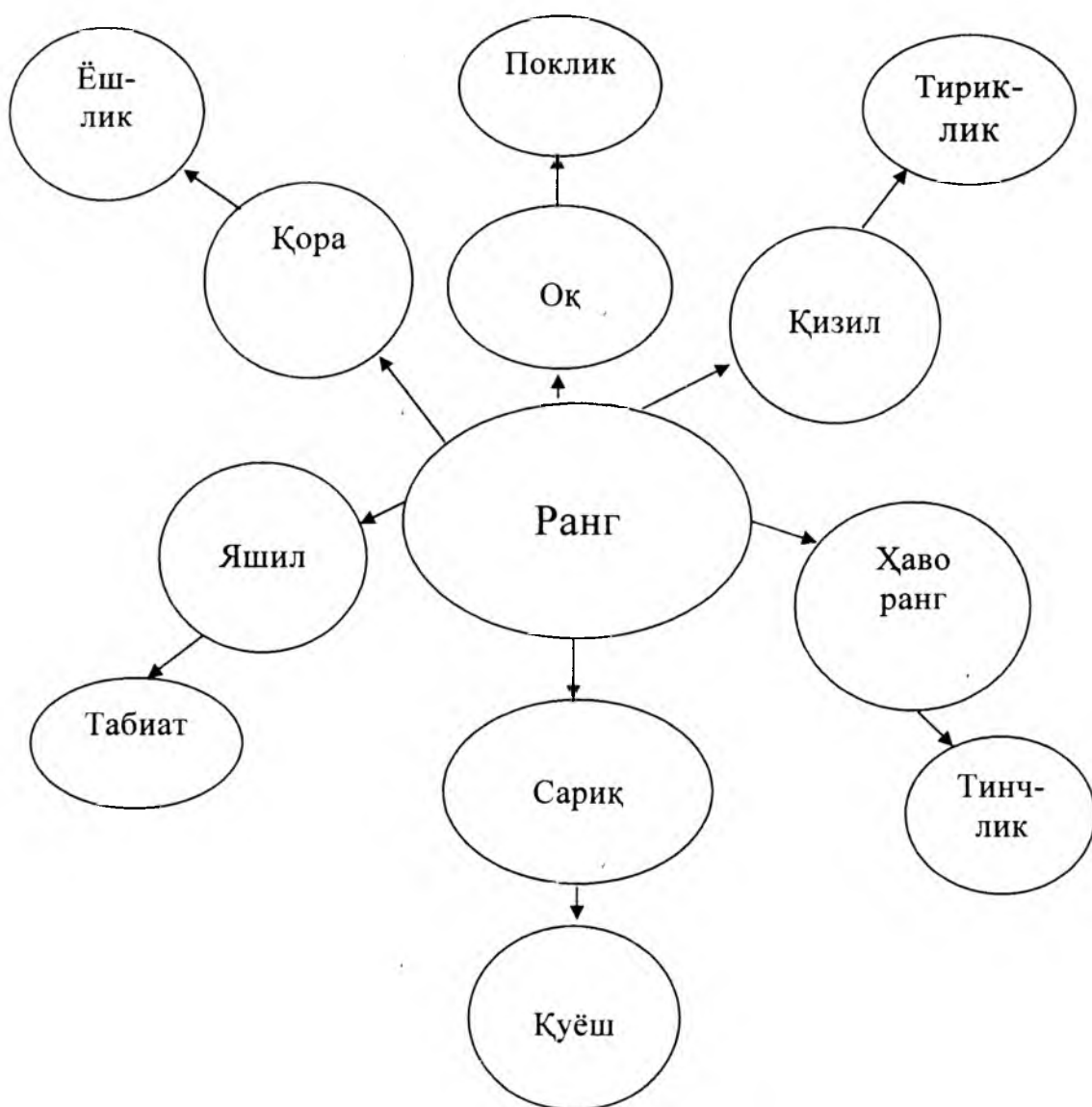
13-расм. Асарнинг рамзий маънолари.

14-расм. Асардаги элементларнинг рамзий маънолари.

15-расм. Асардаги деталларнинг рамзий маънолари.

16-расм. Асардаги рангларни «кластер» усулида ўрганиш ва уларнинг рамзий маънолари.

Яшил ранг – асарда отанинг устига ёпилган чойшаб ва иккинчи пландаги табиат яшил тусда берилган. Бу ҳам биринчи пландаги оиланинг иккинчи пландаги табиат билан узвий боғлиқлигини янада кучайтирган. Ранг орқали валийлик, уйғунлик, кўнгил покизалигини, рамзий маънода акс эттирилган. Яъни она табиат ҳам кўм кўк чойшабга ўралгандек эканлигини англатади. Яшил рангни кўрган инсон бу дунёни ҳикмат ила яратилганлигига амин бўлади.

Ҳаво ранг – боланинг устига ёпилган чойшаб ранги ва осмон ҳаво рангда берилган. Бу ерда оилани она табиатни тинчлик замонасини уйғунликда акс эттирилган. Ҳаво ранг орқали коинот чексизлиги, ифода топган гўзал табиат афзаллиги намоён бўлган.

Қизил ранг – беланчак ва шолча қизил, қизғиш ранглари билан ишланиб улар тоғлар билан уйғунликда акс эттирилган. Қизил ранг орқали ҳаёт жўшқинлигини, миллий шолчада йўл-йўл қилиб қизил, қора, сарик ранглари берилиши, ҳаёт нотекслигини баланд-пастликдан, кун, тун ва кундуздан иборат эканлигига ишора қилинган. Тундан кейин кундуз келишини улар орасидаги, айниқса, тонгдаги динамик ҳолатини нақадар гўзаллигини кўрсатади.

ТАСВИРИЙ САНЪАТДА РАМЗЛАР АЛИФБОСИ

1. ГЕОМЕТРИК ШАКЛЛАРНИНГ РАМЗИЙ МАЪНОЛАРИ

№	Рамзлар	Мазмуни
1	Нукта	Ҳаётнинг бошланиши, тангрининг ягоналиги, ҳаётнинг тугаганлиги ва бошқа рамзлар
2	Тўғри чизик	Ҳаётдаги тўғри йўл, ҳаётнинг равонлиги
3	Тўлқин чизик	Ҳаётнинг нотекислиги, ойнанинг ўн беши ёруғ, ўн беши қоронғулиги
4	Олти қиррали юлдуз	Ҳаётнинг бошланиши ва охири
5	Тик турган ҳолатидаги тенг томонли учбурчак	Ҳаётнинг бошланиши
6	Тескари турган ҳолатида тенг томонли учбурчак	Ҳаётнинг охири
7	Тенг ёнли учбурчак	Яхлит бўлинган бўлак, айрилик, олам
8	Тўғри тўртбурчак	Дунёнинг тўрт томони, осмон саройи
9	Ромб	Ишонч, аёл, яъни она ер, серфарзандлик
10	Айлана	Олам, бахт, қуёш, инсонларни ёвуз ниятдан қайтариш рамзи, мукамаллик, абадийлик, яъни олам доимийдир, лекин инсонлар умри ўткинчидир
11	Беш қиррали юлдуз	Ҳаётнинг қисқалигини, беш кунлик дунё, исломнинг беш устуни
12	Ярим айлана	Бахт
13	Янги ой	Ислом динининг ифодаси. Мусулмонлик
14	Қуёш	Ҳаёт, ёруғлик, илиқлик
15	Қуёш нури	Зиё
16	Булут, олов	Ғолиблик, улуғворлик
17	Қўшув белгиси	Дунёнинг тўрт томони, яъни шимол, жануб, шарқ ва ғарб, туғилиши ва ўлишни англатади
18	Кавадрат	Дунёнинг, оламнинг чексизлиги, қуёш фарзанди, абадийлик, ёруғлик, мустақамлик, борлик, ер-сув, олов ва ҳаводан иборат эканлиги, мукамаллик, тенглик, гўзаллик.
19	Чархпалак	Омад, абадий ҳаракат, ўсиш, кўтарилиш
20	Саккиз қиррали юлдуз	Мустақамлик, «Икки дунёнинг обод бўлсин» дегани
21	Бешбурчак	Табиат

2. ЎСИМЛИКЛАРНИНГ РАМЗИЙ МАЪНОЛАРИ

№	Рамзи	Маъноси
1	Чиннигул	Ҳаёт рамзи
2	Узум	Тўкин-сочинчилик
3	Куртак	Тўқчилик, баҳор, уйғониш, наврўз
4	Боғлам	Бахт бойланиши
5	Барг	Баҳорги уйғониш
6	Қалампир	Ҳар хил ёмонликлардан ва ёмон кўзлардан асраш
7	Зирк гули (гулсафсар)	Осоишталик ва умр узоклик
8	Анор	Эзгулик, тўқчилик
9	Ойгул	Бахт, иқбол, гўзаллик
10	Жингалак	Тўкин-сочинчилик, бойлик
11	Олма	Муҳаббат
12	Новда	Бойлик, фаровонлик

13	Япрок	Баҳорги уйғониш, Наврўз
14	Атиргул	Гўзаллик рамзи
15	Исирик	Ёмон кўздан асраш
16	Лола	Баҳор белгиси
17	Шобарг	Баҳорги уйғониш рамзи
18	Тўлкинсимон гул пояси	Бойлик ва фаровонлик рамзи

3. ҚУШ ВА ҲАЙВОНЛАР РАМЗИЙ МАЪНОЛАРИ

№	Рамз	Маъноси
1.	Шер	Мардлик, жасорат, кучлилиқ, ҳокимлик
2.	Тулки	Маккорлик, айёрлик
3.	Чумоли	Донолик, ҳокисорлик
4.	Булбул	Садокат
5.	Хумо	Бахт қуши
6.	Бойқуш	Бахтсизлик, вайроналик
7.	Балиқ	Хушёрлик, ҳалол лукма
8.	Сичқон	Уй ҳайвонларининг кўпайиши рамзи
9.	Эчки ва қўчқор	Жасурлик, мардлик, покизалиқ
10.	Ҳотам	Сахийлик
11.	Оқ кабура	Тинчлик
12.	Оху	Гўзаллик, ҳимоясизлик
13.	Тухум	Бирлик
14.	Дев	Маккор, ғазабқор, бузғунчи махлуқ бўлиб, эзгулликка қарши қурашувчи ёмонлик, ёвузлик рамзи
15.	Илон	Ёмонлик
16.	Қуён	Зийраклик

4. БУЮМЛАРНИНГ РАМЗИЙ МАЪНОСИ

№	Рамз	Маъноси
1.	Тақа	Ёмон кўздан асраш рамзи
2.	Ойна	Кўнгил, софлик, акс
3.	Ёй	Ҳукмронлик, мустақиллик

5. РАНГЛАРНИНГ РАМЗИЙ МАЪНОЛАРИ

№	Рамз	Маъноси
1.	Яшил ранг	Она табият, истом рамзи
2.	Мовий ранг	Осмон, қонинот, тинчлик, ёмон кўздан асраш рамзи
3.	Қизил ранг	Ғалаба, олов, илиқлик, хурсандлик, шодлик, қон
4.	Сариқ ранг	Муқаддаслик, ёруғлик, қуёш, кенглик
5.	Қора ранг	Мотам, чексизлик, мавҳумлик, қўрқув, тушқинлик, ноаниқлик
6.	Зангори ранг	Олий эътиқод
7.	Оқ ранг	Поклик, озодлик, ёруғлик, бахт, омад

IV боб. ТАСВИРИЙ САНЪАТ АСАРЛАРИНИ БАДИИЙ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШНИНГ ФАЛСАФИЙ ВА ПСИХИЛОГИК ПРИНЦИПЛАРИ

ТАСВИРИЙ САНЪАТ АСАРЛАРИНИ БАДИИЙ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШНИНГ МЕЗОНЛАРИ

Асарларни бадий таҳлил қилиш, ўзига хос мураккабликка эга бўлиб, у маълум тизим ва мезон асосида амалга оширилади.

Бирор асарни бадий таҳлил қилишдан аввал санъатшунос ёки ўқитувчи қанақа тартибда, яъни тизимда таҳлил қилиш йўлини ва қанақа мезонлар асосида бу ишни амалга оширишни билиши шарт. Авваламбор, санъатшунос, ўқитувчи, саёхатчи ёки томошабин ҳар бир мезон мазмунини тўғри англаб олгандагина қаршисида турган асарни тўғри ва мукамал таҳлил қила олади. Бадий асарларни таҳлил қилиш мукамал чиқиши учун тадқиқотчи мусаввирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳабардор бўлиши керак ҳамда санъат тарихи, рамзийлик, ранг, перспектива, фалсафа, мантиқ ва шу сингари фанларни маълум миқдорда ўзлаштирган бўлишини талаб этилади.

Масалан: берилган модель асосида Раҳим Аҳмедовнинг «Тонг. Оналик» асарини бадий таҳлил қилиб кўрамиз.

Маълумки, асарни таҳлил қилишда кўплаб саволлар пайдо бўлади. Яъни асар нима учун икки номга эга? Асардаги гоя нимада? Композициявий марказ қаерда жойлашган ва нима учун? Олтин кесим қонунига риоя қилинганми? Яна симметрия, ассиметрия, динамика, колорит каби 30 дан ортиқ мезонларга ҳам жавоб қидирилади.

Одатда ҳар бир асар берилган мезон асосида баҳоланади ва шу тахлит тегишли хулосалар чиқарилади. Бу ўринда биз Ўзбекистон халқ рассоми Раҳим Аҳмедовнинг «Тонг. Оналик» асарини таҳлил объекти қилиб олдик. 17-расмда тасвирий санъат асарларни бадий таҳлил қилиш мезонлари асосида баҳолаш жадвали берилган. Бадий асарларни таҳлил қилиш мезонларининг тизими 18-расмда берилган.

№	Мезон тартиби	Баллар					
		1	2	3	4	5	эслатма
1	Асарнинг номланиши						
2	Гоя						
3	Мантиқ						
4	Жойлаштириш						
5	«Олтин кесма» қондаси						
6	Мутаносиблик						
7	Симметрия						
8	Ассиметрия						
9	Нисбийлик						
10	Маром (ритм)						
11	Динамика (ҳаракат)						
12	Статик (турғунлик)						
13	Уйғунлик						
14	Маркази						
15	Ҳажми						
16	Стилизация						

17	Контраст (кескин фарқланиш)						
18	Нюанс (нозик фарқланиш)						
19	Ишланиш технологияси						
20	Чизиқли перспективаси						
21	Фазовий кенглик						
22	Фазовий чуқурлик						
23	Фазовий бўшлиқ						
24	Ранг перспективаси						
25	Жозибадорлиги						
26	Хаво перспективаси						
27	Колорит						
28	Ёруғлик ва соя (ҳажм)						
29	Ўлчами						
30	Равонлиги						
31	Рамзийлик						
32	Асарни қайси жанрга мансублиги						
33	Ҳолати						
34	Уфқ чизиғи						
35	Ҳошияси						
36	Композиция ечими						
37	Композицион тугалланиши						
38	Силуэт						
39	Ашёлар						
40	Кўламлилик						
41	Мувозанат						
41	Яхлитлик						

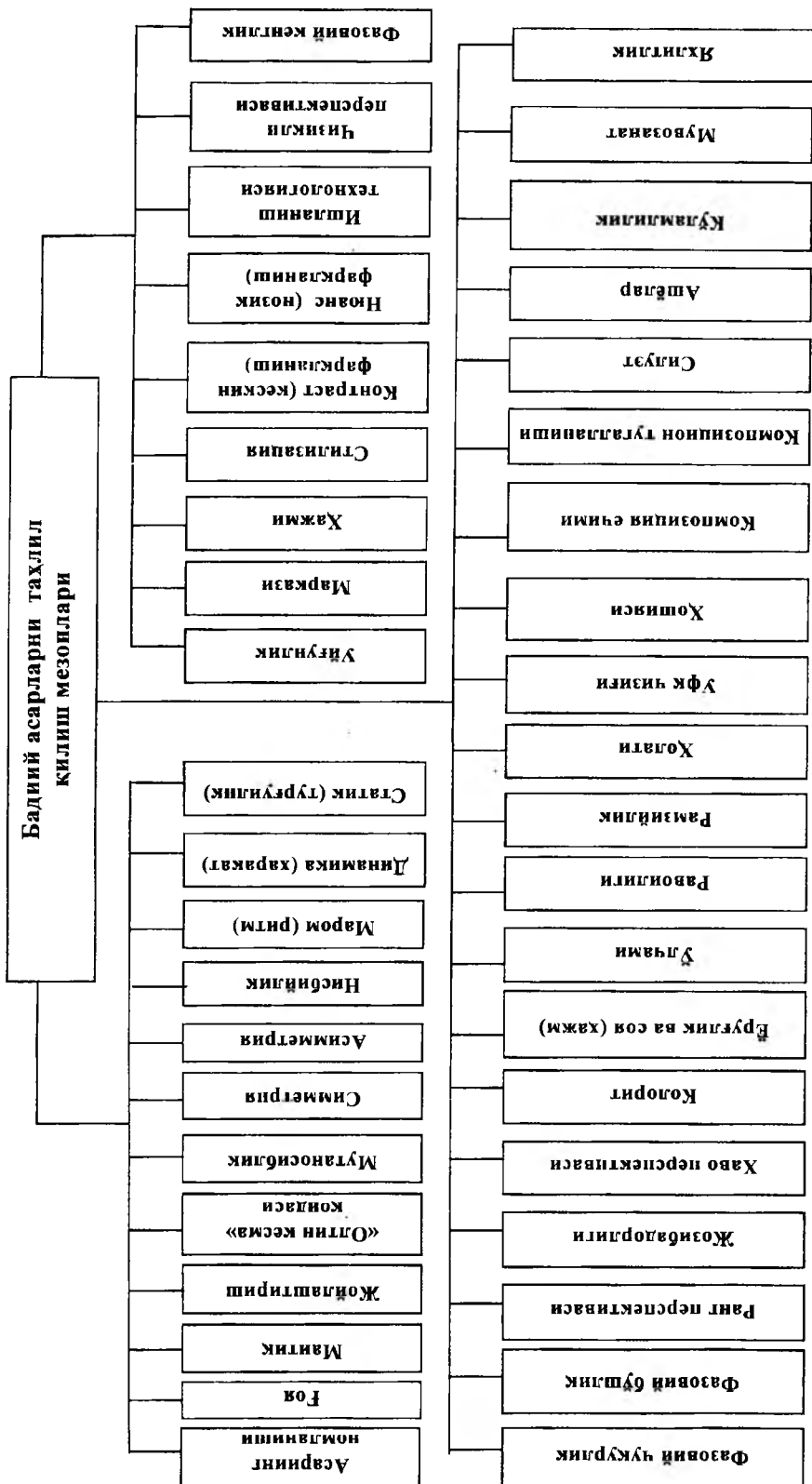
17-расм. Тасвирий санъат асарларни бадиий таҳлил қилиш мезонлари асосида баҳолаш жадвали.

Бу воситаларнинг ҳар бири мустакил мазмунга эгадир. Улар картинада бадиий гоё, фикр ва ифодавийликни кўрсатишда томошабинлар нигоҳига тушунарли қилиб намоён этишга ёрдам беради.

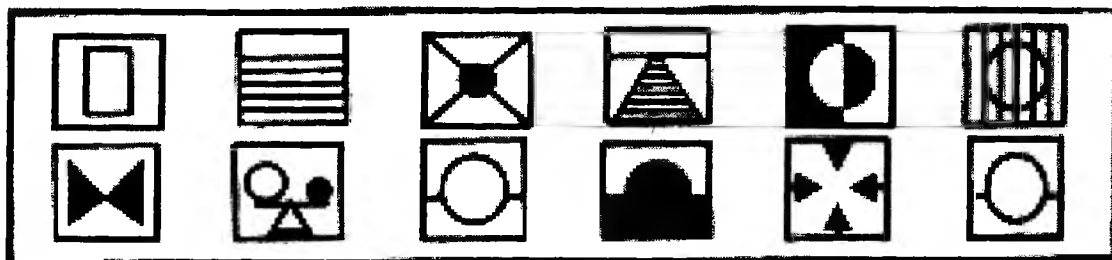
КОМПОЗИЦИЯ ҲАҚИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

Композиция сўзи латинча «composito» сўздан олинган бўлиб, тузиш, бирлаштириш, боғлаш, турли хил элементларни бир бутун яхлитликка бирлаштириш ва бирон-бир гоёни мадҳ этиш маъносини билдиради. Композиция – санъатнинг барча йўналишида қўлланилади.

Дизайн ва амалий санъатда у лойиҳалаш деб аталади. Мусаввир турли шакл ва манзараларни бир-бирига нисбатан солиштириб ва жойлаштириб нафис санъат асарини яратади. Бундай ҳолни биз бошқа санъат турларида ҳам кўришимиз мумкин. Спортда, мусиқада, адабиётда мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин. «Композиция» сўзи тасвирий санъат йўналишларида термин сифатида уйғониш давридан бошлаб узлуксиз ишлатиб келинмоқда.

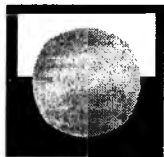
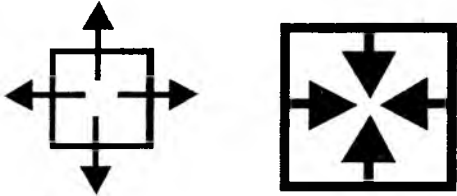
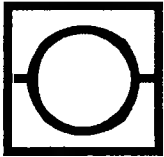
18-расм.

19-рasm. Композицияда ишлатилadиган шартли белгилар.

КОМПОЗИЦИЯ ВОСИТАЛАРИ

№	Номлари	Шартли белгилар
1	Динамика ва статика	
2	Формат	
3	Композицион марказ	
4	Симметрия ва ассиметрия	
5	Макон	
6	Мутаносиблик	

7	Ритм	
8	Контраст	
9	Безакдорлик	
10	Ранг	
11	Ёруғ-соя (ҳажм)	
12	Очиқлик ва берклик	
13	Яхлитлик	

Кўпинча асарнинг томошабин томонидан қабул қилиниши, унинг композиция ечимига боғлиқ эканлигини ёдда тутмоқ керак. Композицияни ўсимликлар дунёси мажмуидан бошлаб ўрганишга ҳаракат қилиб кўрайлик. Дарахт мисолида кўрилганда униб чиқаётган илдиз, шох, барг, наваларининг танасига узвий боғлиқ эканлигини назарда тутмоқ лозим. Тасвирий шакллари орқали эса улар бўлакларни бир-бирига боғлайди ва умумлаштиради.

Тасвирлаш, демак, асар бўлакларининг ўзаро алоқаларини ўрнатиш, уларни умумий яхлитликка боғлаш, умумлаштириш орқали кўзланган мақсадга эришишдан иборат. Картина «композиция» сўзи билан аталганда, асарнинг умумий кўриниши, мазму-

ни, мақсадда ёрқин бир маромда ифодали тасвирланиши, чизматасвир, рангтасвир шакл кўринишларининг бирлашишларини назарда тутилади.

Картина қайси жанрга мансуб эканлиги ва ифодалаш услубидан қатъий назар «композиция» термини билан аталиши картинанинг тугалланган санъат асари эканлигини билдиради. Бошқа бир ҳолатда бу термин тасвирий санъатда устивор йўналиш, бирор асосий элемент ҳамда асар тузилмасини баҳолаш меъзони сифатида тушунилади.

Маълумки, мукаммал билимлар асосидагина ҳаққоний маҳоратга эга бўлиш ва эркинлик билан ижодий ютуқларга эришиш мумкин. Мусаввирлар асрлар давомида ўз асарларининг тасвирлаш ечимини аниқ, равшан, тиниқ намоён этиш мақсадида композициянинг янги тузилмаларини қидиришган. Натижада асарларда шакл элементларининг жойлашуви тартибсиз эмаслиги, сюжетнинг аҳамиятга молик элементлари оддий геометрик кўринишларда учбурчак, пирамида, доира, овал, квадрат, тўғри тўртбурчаклардан ташкил топиши аниқланган.

Композицияларни яратиш учун албатта, «компановка»га, симметрия ва ассиметрияга, ритм, стилизация, динамика, марказни топиши, шаклларни тўғри ва тенг қисмларга бўлиш, рангшунослик қонунларига тўлиқ риоя қилиш талаб этилади.

ТАСВИРИЙ САНЪАТ АСАРЛАРИДАГИ ҲАРАКАТЛАР ТИЗИМИНИ АКС ЭТТИРИЛИШИ

Инсон ва олам доим ҳаракатда бўлади. Ҳаракат эса зиддиятлар асносида пайдо бўлади. Вокелик ҳаракатсиз бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун олам доимо ҳаракатда ва ўзгаришдадир. Инсон ҳаёти бир нуктадан иккинчи нуктагача доимо ҳаракатда. Аввал ҳам ҳаракатда бўлган кейин ҳам шундай бўлади.

Ҳаракат ўзи нима? Борлиқнинг ажралмас хусусияти бўлган ўзгарувчан ифодаловчи фалсафий категория. Ҳаракат тушунчаси имкониятларнинг вокеликка айланишини, рўй бераётган ҳодисаларни, оламнинг бетўхтов янгиланиб боришини акс эттиради. Оламдаги ҳар қандай жараён ҳаракат туфайли содир бўлади. Ҳар қандай ўзгариш – ҳаракатдир. Ўзгаришлар фақат моддий объектларга эмас, балки маънавий, ғоявий объектларга ҳам хосдир. Ҳар қандай объектнинг мавжудлиги ундаги ҳаракат ва ўзгаришлар туфайли намоён бўлади. Шу сабабли ҳаракатлар борлиқнинг асосий мавжудлик шаклидир. Ҳаракатнинг эса текис ҳаракат, айланма ҳаракат, спиралсимон ҳаракат, тўлқинсимон ҳаракат, тебранма ҳаракат, илгариланма ҳаракат, шунингдек горизонтал, вертикал, эгри ҳаракат каби бир қанча турлари бор.

Инсон ақл-заковати ҳамда ахборат жараёнлари билан боғлиқ бўлган ғоявий, маънавий кўринишидаги ҳаракат шакллари ҳам мавжуд. Тафаккур – фикрнинг ҳаракати, информацион ҳаракат, ғоянинг ҳаракати, маънавий ҳаракат, ҳаёлий ҳаракат ва бошқалар шулар жумласига киради. Ҳаракатнинг энг содда шакли механик ҳаракат бўлиб, унинг манбаи ташқи таъсирда, ҳаракат мураккаб шаклларнинг манбаи эса ички алоқадорликлардадир.

Қадимдан ҳаракат ва унинг манбалари ҳақида турли концепциялар илгари сурилган. Ҳаракатни оламнинг асосий моҳияти деб қараш «Авесто»да ҳам таъкидланган. Қадимги Миср, Бобил, Хитой, Ҳиндистон, Юнонистон олимлари ҳаракатнинг моҳиятига оид махсус асарлар ёзишган. Улар ҳаракатнинг хусусиятлари, шакллари, манбаи ҳақидаги илк ғояларни ишлаб чиқишган. Айрим файласуфлар эса ҳаракатнинг мавжудлигини ҳам инкор этганлар. Элейлик Зенон ҳаракатнинг йўқлигини ўзининг «Ахилл ва

тошбақа», «Дихатомия», «Учаётган камон ўқи» каби машҳур «апория»ларида исботлашга уринган.

Шарқ фалсафасида эса Форобийнинг фалсафий рисолаларида бу муаммо мукамал асослаб берилган. Янги давр фалсафасида Гегель ҳаракатнинг моҳиятини формал мантиқ воситасида ифодалаш мумкин эмаслиги, уни фақатгина диалектик мантиқ доирасидагина изоҳлаш мумкинлигини таъкидлаган. Ҳаракатни тушунтиришда ҳаркатнинг моддий ташувчиси, манбаи ҳақидаги ғоялар муҳим аҳамиятга эга. Инглиз олими Ж.Толанд (1670-1722) ҳаракатни материя билан боғлаб тушунтиради. Унинг фикрича, ҳаракатсиз материя бўлмаганидек, материя ҳам ҳаракатсиз бўлиши мумкин эмас. Бу фикр материалистик фалсафанинг асосий тамойили бўлиб қолган.

Ҳаракатнинг моддий ташувчиси тушунчаси ҳаракат ўз-ўзича мавжуд эмас, у ҳар доим «ниманингдир» ҳаракати, «ниманингдир» ўзгариши деган маънони билдиради. Ўша «нима» ҳаракатнинг моддий ташувчиси бўлади (у ҳаракат шакллари ажратиб кўрсатишда таъкидлаб ўтилди). Ғоявий шакллари ҳаракатлар тўғрисида гап борганда «ҳаракатнинг моддий ташувчиси» тушунчаси ўз маъносини йўқотади. Унинг ўринини «ҳаракатланувчи тизим» тушунчаси эгаллайди. Бундай система моддий ёки маънавий шаклда бўлиши мумкин. Инсон тафаккури, ахборотлар тизим, маънавий система, ғоявий система ва шу каби маънавий шаклдаги ҳаракатланувчи системага мисол бўлиши мумкин. Ҳаракатнинг манбаи ҳақида гапирганда мутафаккирлар қадимдан зиддиятларни назарда тутишади. Ички зиддиятлар ҳаракатнинг ички манбаидир. Айрим олимлар ташқи турткини ёки дастлабки турткини ҳам ҳаракат манбаи деб билишади. Уларнинг фикрича, олимда адабий сокинлик ҳуқумрон бўлиб, кейин дастлабки туртки туфайли у ҳаракатга келган. Аслида, воқелик ҳаракатсиз бўлиши мумкин эмас, у доимо ҳаракатда, ўзгаришда. Бу ўзгаришлар ички ва ташқи зиддиятлар туфайли амалга ошади. Ибн Сино «жисм бир жойда ва бир пайтнинг ўзида ҳаракатда ҳам сукунатда ҳам бўлмайди, ҳаракат зиддиятлидир ва унинг натижасидир», деб кўрсатган эди. Зиддиятлар жисмни ҳаракатга келтиради, шу маънода ҳар қандай ҳаракатнинг манбаи зиддиятдадир. Ҳаракат шакллари борлиқдаги ўзаро алоқадорликларнинг намоён бўлишидир. Ўзаро алоқадорлик моддий ва маънавий шаклларда бўлади ва оламнинг яхлитлигини таъминлайди. Моддий дунёнинг асосида 4 хил – гравитацион, электромагнит, кучли ва кучсиз ядровий ўзаро алоқадорликлар ётади. Алоқадорликлар эса қўшилиб фазо ва вақт структурасини ташкил этади. Ҳаракат ёки ҳаракатланувчи система хоҳ моддий кўринишда бўлишидан қатъи назар, оламнинг ўзгариши ва ривожланиши асосида ётади. Ҳаракат – мавжудлик бўлса, ҳаракатсизлик – сокинлик – йўқликка мос келади. Шу сабабли ҳаракат борлиқнинг абадий ва мутлақ хусусияти, сокинлик эса ўткинчи ва нисбий хусусияти деб ҳисобланади. Қуйидан юқорига бўладиган ҳаракат ривожланиш дейилади, акси регрессив ҳаракатдир¹.

Ҳаракат композициядаги ҳаракатланиш ҳолатини намоён этишга хизмат қилади. Муссавирларнинг ҳам турли-туман асарларида динамик ҳолатлар моҳирона акс эттирилганини кўрамиз. Мусавир Р.Аҳмедовнинг «Тонг. Оналик» асарида ҳам қуёш чиқиш вақтида майин шабода бўлиши ҳам ҳаракатга киради. Бу ҳаракатнинг манбаи зиддиятдадир.

Боласини эмизаётган сархуш онанинг боши шамол эсаётган томонга эгилиб сўнг яна тик ҳолга қайтиб келиши, яъни ритмик ҳаракати беланчакнинг тебранишига уйғун бўлиб келади (3–4-расмлар).

¹ Ўзбек миллий энциклопедияси. 11 том. 2005. 302–303-бетлар.

20, 21, 22, 23-расмдаги 2₁ ва 2₂ шамол қаршилиги натижасида тераклар чап томонга эгилиб тебранма ҳаракат қилиб турибди. Шамол чархпалаги 0₃ чап томонга айланма ҳаракат қилмоқда. Умуман олганда табиатнинг ўз қонуни бўйича айланмоқда.

Боланинг она кўкрагидан ритмик равишда озикланиб турган ҳаракати ритмик ҳаракатга киради. 0₂ марказли чархпалаги ҳаёт чархпалаги ҳисобланади. Чархпалак чапдан ўнга қараб соат кўрсаткичи бўйича ҳаракат қилмоқда. Ички 0₁ ва 0₂ чархпалагини қарасак икки чархпалак бир бирига қарама-қарши ҳаракат қилмоқда. Лекин икки чархпалакнинг 0₁ ўқи марказга жойлашган. Бу эса жамики олам умумий бир қонуниятга асослангандир деган тушунчани беради. Демак, бу Ибн Сино бежизга ҳар қандай ҳаракатнинг манбаи зиддият деб айтмаганлигининг тасдиғидир.

Уйкудаги она бошини 1₂ чап томонга эгилиб яна қайта чап томонга бошини кўтариб олиши ритмик ҳаракатни ташкил этади. 0₁ нуқтага осилган беланчак дарахт шохига илиб қўйилган бўлиб, эрталабки эсаётган шамолда тебранма ҳаракат (3) қилмоқда. Бу тебранишнинг сабаби: беланчак шамол қаршилигига учраб тебранмоқда. Бу тебранма ҳаракат худди вақтни англатаётгандек. Инсон ҳаётини ўтишига ишора қилмоқда. Тоғни (4) қуйидан юқорига бўладиган ҳаракатлар ривожланиши акси регрессив ҳаракатдир. Хулоса қилиб айтганда: борлиқнинг ҳаммаси тўхтовсиз ҳаракатдир. Муқаддас китобимиз Қуръони Каримнинг бир неча оятларида ҳам олам ҳаракати ҳақида айтиб ўтилган. Тасвирий асардаги беланчакнинг шамол кучи таъсиридаги ритмик тебранма ҳаракати, она бошини чапга ва яна тик ҳолда тебранма ҳаракати, гўдакни онадан ритмик ҳолда озикланиши ҳаракати, шамолни тонгда бир томонга илгариланма ритмик ҳаракати, теракларни шамолда тебраниш ҳаракати, умуман борлиқнинг ҳаракати бир бутун ҳаракатлар уйғунлигини ташкил этган.

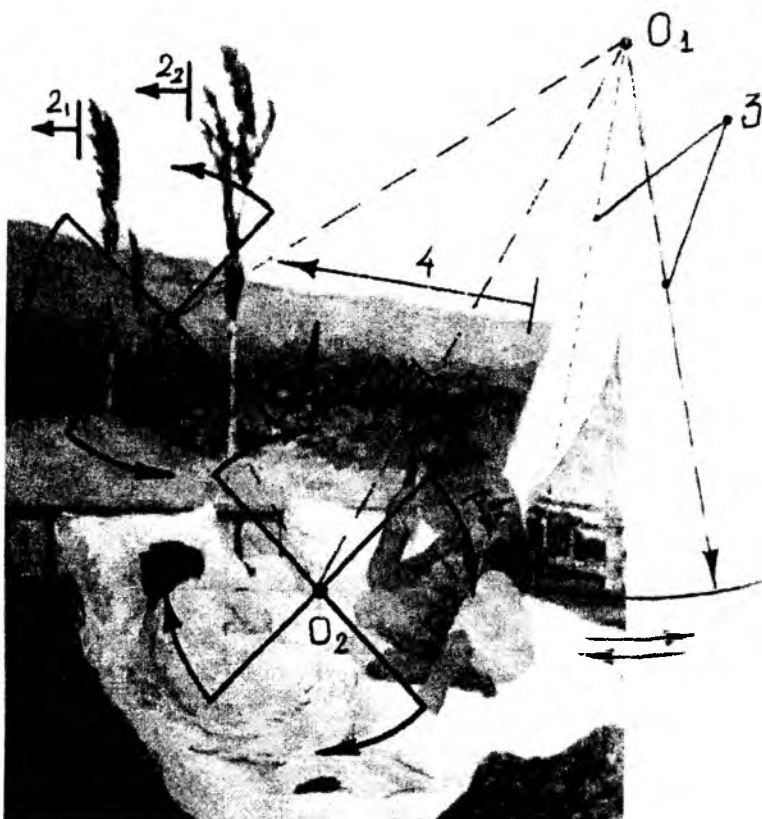
Хулоса қилиб айтганда, ушбу асарда ҳаракатлар тизимида қандай хикмат яширинган? Олам домий ҳаракатда экан ҳаёт чархпалаги ҳам доим ҳаракатдир. Зиддият (қарама-қаршилик) бўлмас экан ҳаракат бўлмайди (24-расм). Туғилмоқ бор экан, ўлим ҳам бордир. Дунёда ўлим ва ҳаёт бор экан инсон нима учун фоний дунёга келади? Муқаддас китобимиз «Қуръони карим»да «Ўлим ва ҳаётни сизларнинг қайсиларингиз амалда яхшироқ эканингизни синаш учун яратгандир»¹ «Яна (у) сизларнинг қайсиларингиз чиройлироқ (савоблироқ) амал қилувчи эканингизни синаш учун ўлим ва ҳаётни яратган зотдир. У қудратли ва мағфиратлидир».²

Ҳеч бир инсон фоний дунёга она қорнидан «ёмон» бўлиб туғилмайди, туғилгандан кейин ҳам «ёмон» бўлишини ният қилмайди. Ҳар қандай ёмонлик, гуноҳ ишлар аввало билимсизлик, маърифатсизликдан келиб чиқади. Қуръони Каримда яхшилик ва эзгу амаллар Аллоҳдандир, ёмонлик, ёвузлик шайтондандир, дейилган бўлиб, уларнинг қайси бирини танлаш инсоннинг ўз инон-ихтиёрига берилган. Бу синов дунёсида ҳар бир одам амалга оширган яхши-ёмон амаллари учун боқий дунёда жавоб беришлари муқаррардир.

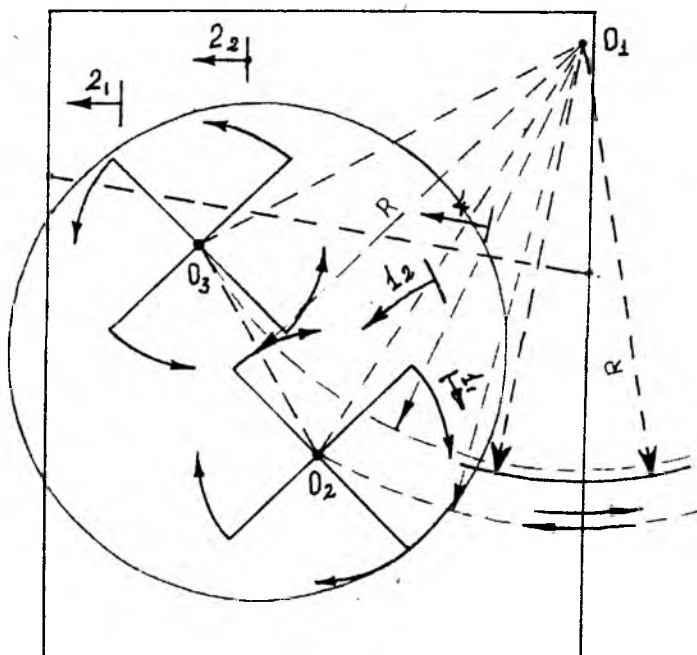
Аллоҳ ҳамма оламни ҳаракатга келтирар экан, эзгулик йўлида ва ёвузлик йўлида юрган бандаларини кўргувчи ва билгувчидир. Ҳар бир инсон фоний яъни ўткинчи дунёда охиратда жавобини беради. Бу шиор оламга инсонларни яхши амалларни қилишга, комил инсон бўлишга, Аллоҳ яратган инсонларни, табиатни ва бутун борлиқни кўз қорачиғидек сақлаш ёвузликлар қилмасликка чақирилган. Мусаввир ҳам ўз асари орқали ушбу ҳаёт фалсафасини инсонлар қалбига етказишга ҳаракат қилган деб ўйлаймиз.

¹ Қуръони карим «Аҳсаб» сураси, 40-оят.

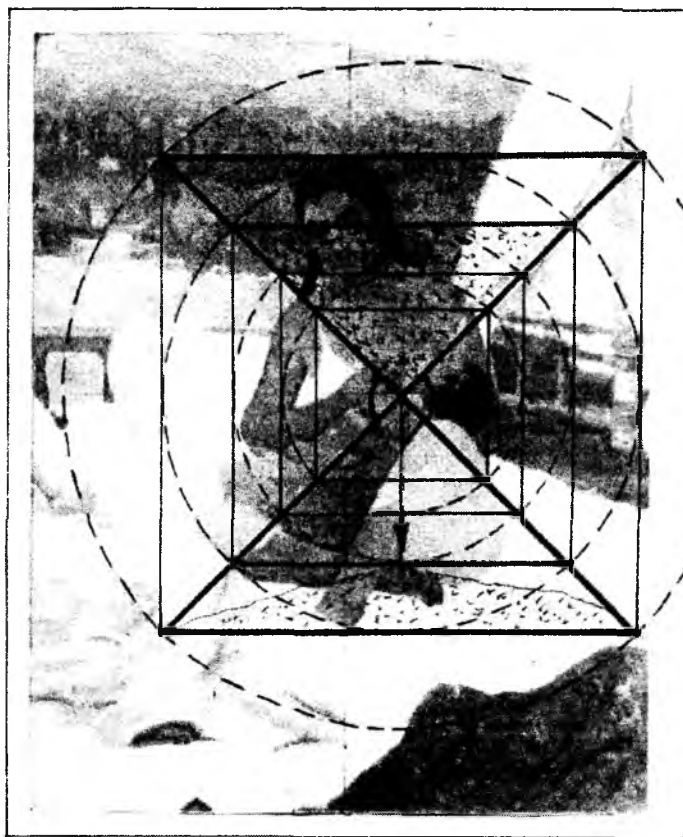
² Қуръони карим «Мулк» сураси, 2-оят.

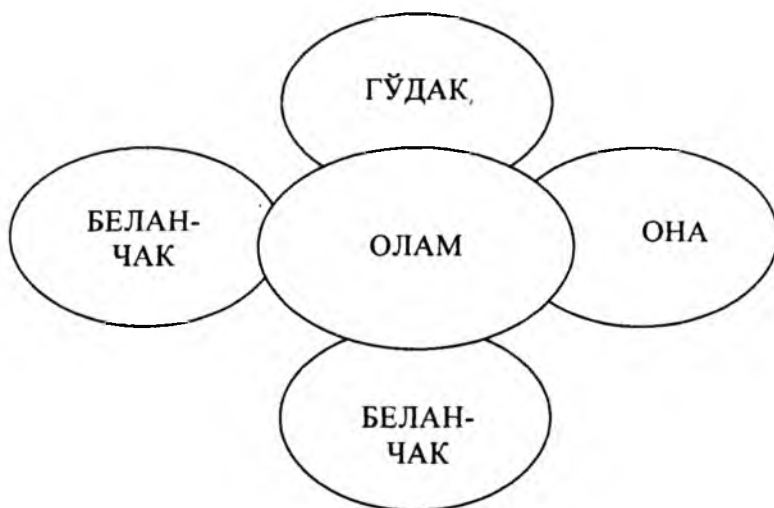
20-расм. Асарнинг динамик ҳолати таҳлили.

21-расм. Асарнинг динамик хусусиятларини намоён этувчи чизма кўриниши.

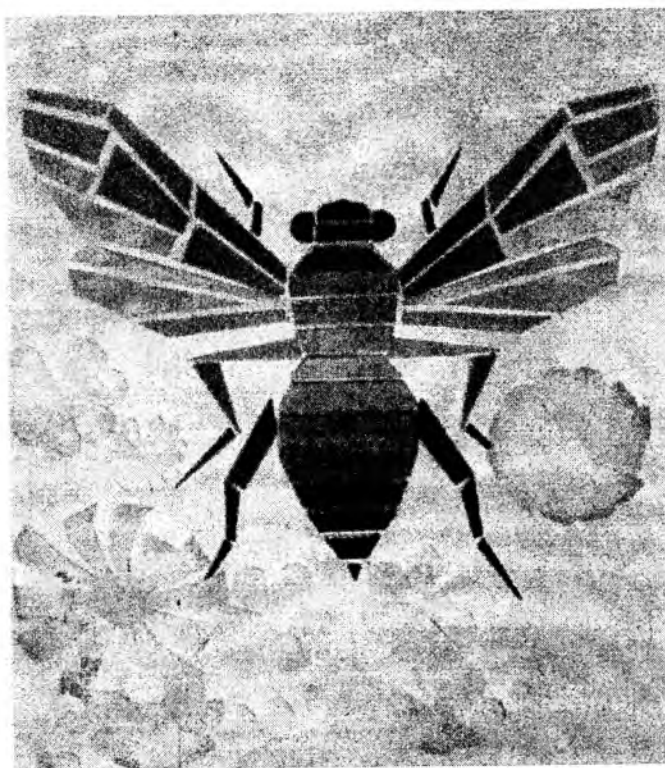
22-расм. Асардаги она ва бола тасвирини оддий динамик квадратлар тўридаги геометрик шакллар уйғунлиги асосида яратилган, «яна умр ўтиши»нинг рамзий кўриниши.

23-расм. Ҳаракатлар тизими. Она бошининг ҳаракати, шамол ҳаракатининг беланчакка, таъсири гўдакни онадан озикланиши, умуман ернинг ҳаракатлари бутун ҳаракатлар тизимини ташкил этади.

24-расм. Раҳим Аҳмедовнинг «Тонг. Оналик» асари. Ҳаракатсиз материя бўлмаганидек, материя ҳам ҳаракатсиз бўлиши мумкин эмас. Ҳаёт чархпалаги доим тўхтовсиз ҳаракатда бўлар экан, ўлим ҳаёт ва доим айланма ҳаракатда давом этаверади. A^1 , A^2 – ҳаёт. B^1 , B^2 – ўлим.

25-расм. Симметрик кўринишидаги асалари тасвири.

26-расм. Кулол. Р. Муҳаммаджонов.

СИММЕТРИЯНИНГ ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ

Инсонни ўзи симметрик яратилган. Инсон қўли билан ясаган нарсалар ҳам умуман борлиқни, қўпи симметрик яратилгандир. Чунки инсон қўзи билан симметрик борлиқни идрок қилар экан, унинг руҳи кўтарилади, завқланади, худди инсон ҳаёллари ва орзу-умидлари хоҳиш ва имкониятлари кўтаринки кайфият олади, бу гўзалликдан, эстетик завқланади 25, 26-расмлар.

Симметрия мавзуси нихоятда кенг бўлиб унинг вақт ва маконда чеклаб бўлмайди. Инсоният тарихининг бутун давомида деярли ҳар қандай цивилизацияда фан, санъат ҳамда интеллектуал фаолиятнинг бошқа турларида, симметрия муҳим роль ўйнаган. Симметрияни деярли ҳамма ерда учратиш мумкин. Фақат уни қандай тушуниш ва излашни билиш лозим.

Қадимги замондан кўп халқлар симметрия ҳақида кенг маънода мувозанат ва уйғунлик эквиваленти сифатида тасаввурга эга бўлганлар. Солиштириб бўлмас даражада кенг талқин қилинган симметрия ғоясини кўпинча рангтасвирда, ҳайкалтарошлиқда, меъморчиликда, мусиқа ва шеърятда кўриш мумкин. Симметрия операциялари кўпинча балет ҳаракатлари бўйсунадиган қонунларни ташкил этади, симметрик ҳаракатлар рақс асосидан ўрин олган. Баъзи ҳолларда симметриянинг ҳақиқий ролини англашни касбга хос бўлган тил ўзига хослиги қийинлаштирди. Меъморлар, рассомлар, дизайнерлар, созандалар ва олимлар бир-бирларига яқин тушунчалардан фойдаландилар, лекин турли «тилларда» гаплашадилар.

Бу уларга ягона муаммонинг ечимини қидириш билан банд эканликларини сезишга имкон бермайди. Ҳар доим бўлгани каби бизнинг давримизда инсоният фаолияти турларининг янада тармоқланиб кетаётганлиги кескинроқ сезилмоқда. Бу эса турли соҳа вакилларининг симметрия борасида бир-бирларини тушунишларини янада қийинлаштиради. Симметрия биз сезадиган предметлар масалан: капалак, мебель ва ўсимликлар, ҳамда ҳайвонот оламинигина қамраб олмасдан, балки тасвирий санъат, архитектура, мусиқа, рақс, адабиётни ҳам кенг қамраб олади. Лекин симметрия бизга кўринадиган чегарадан ўтгандан кейин йўқ бўлиб кетмасдан, балки у микраскопик объектларнинг тузилиш жараёнларида ҳамда макро дунёда ҳам намоён бўлади.

Симметрия тамойили 1890 йили Пьер Кюри томонидан ифодаланган: «Қачонки қандайдир сабаблар маълум эффектларни туғдирса, сабаблар симметриясининг элементлари шу эффектларда намоён бўлиши лозим».

Симметриянинг табиатшунослик соҳаларида сезиларли роль ўйнаганлиги сабаб¹ ва оқибат² симметрияларининг боғлиқлигидан келиб чиқади. Кўпинча икки хил: у ёки бу эффектни юзага келтирувчи сабабни, ҳамда у ёки бу сабаб орқали юзага келадиган эффектни оладиган, олдиндан айтиб бериш масаласини ечишга тўғри келади. Эффект симметриясининг воқеа биринчи сабаби ёки система тузилишининг қонуний характердалигини кўрсатади.

Биз симметрияни ўрганишнинг бир-биридан ажралмас икки томонига дуч келамиз. Мавжуд симметрик эффектлар ёки шакллар асосида ётган қоида ва сабабларни излаш. Сабабларни турли қоидалар билан такрорлаганда юзага келадиган симметрик эффектларни ва шаклларни излаш. Биринчи ёндошиш табиатдаги шакллар, моддалар, санъат ва тафаккур қилишнинг тузилишини ўрганишда қўлланилади. Иккинчиси эса қадимги замондан мусаввирлар, мусиқачилар ва олимларни ҳаяжонга олиб келган улар асарларидаги ғоя ёки режа маълумотларини ҳал этишга ишлатилади.

Симметриянинг ўзи унинг жуда кўп қўлланиши сабабли муҳим тадқиқот объекти бўлиб қолган. Ҳар қандай симметрик шаклни олмайлик шундай симметрия операциялари топиладик, уларга нисбатан ушбу шакл инвариант ўзгармас ўзгариш дейилади. Агарда объект унинг устида бажарилган симметрия операцияларига мос келувчи

¹ Сабаб – бу ўзига мувофиқ келадиган бирор натижа келтириб чиқарувчидир.

² Сабаб таъсирида келиб чиқадиган натижа эса оқибатдир.

симметрия элементларига эга бўлса у ҳолда ушбу операцияларнинг бажарилиши объект ташқи кўринишини ўзгартирмайди. Бу шаклларни таъминлайдиган симметрия операцияларининг характериға қараб классификациялаш ва шу билан бирға уларнинг ички моҳиятини аниқлаш имконини беради.

Умумий маънода симметрия (математик ёки физик) объект ички тузилишининг унинг ўзгаришларига нисбатан инвариантчилигини билдиради. Объектнинг барча структуравий муносабатларини ўзгаришсиз қолдирадиган ўзгартаришлар мажмуасини аниқ ҳозирги замон математикаси ва физикасининг бош тамойилиға айланди ва объект ички тузилишиға чуқур кириб бориш имконини берди. Яъни табиатда симметрия қандайдир ички қонунлар асосида вужудға келади.

Гўзаллик одатда, ҳақли равишда симметрия билан узвий боғлиқдир. Шу сабаб кўзғуда акс этган симметрия ҳаётда ва санъатда катта аҳамиятға эга. Кўзғуда акс этган симметриянинг аниқ геометрик тушунчаси мавҳум бўлган мувозанатлашиш, гармоник ижод тушунчалари билан аралашиб, қоришиб кетган. Фрей ўзининг «Тасвирий санъатда симметрия муаммосиға доир» мақоласида ёзади: «Симметрия хотиржамлик ва боғланганликни билдиради, ассиметрия¹ эса унинг бутунлай қарама-қаршиси бўлиб ҳаракат ва эркинликни билдиради.

Шундай қилиб, симметриянинг тартиби ассиметриянинг ихтиёрийлигига, қонунийлик – тасодифға мос келади; бошқа томондан боғланганлик - эркинликка, қотиб қолишлик – ҳаётға мос келади. Агарда Исо пайғамбарни абадий ҳақиқат ва адолат рамзи сифатида ифодалашмоқчи бўлсалар рассомлар уни ён томондан эмас, балки олд томонидан симметрик ҳолда чизишган». Шаклнинг симметрия маркази, ўқи ёки текис-лигига нисбатан бир хил жойлашиши симметрия деб аталади. Симметрия маркази, ўқи ёки текислиги атрофида айлантирилганда унинг симметрик элементлари бир бирининг ўрнини тўла эгаллайди. Симметриянинг бир неча турлари Рафаэль Сантининг (27-расм) мавжуд бўлиб, уларнинг ичида энг соддаси акс мактаби. «Афина мактаби» асарида симметрик композициянинг алоҳида бир кўриниши эса – бу нақшлардир. Тасвири ўқ бўйлаб бир қадамға сурилса, нақшнинг барча элементлари бир-бирининг устиға тушади. Амалий безак санъатида бундай симметриянинг икки тури кўп тарқалган. Улар – «тасмали», «ҳалқали» ва айлана (масалан, тарелка чети нақши) нақшлардир. Симметрия – композициянинг бирлиги яхлитлигини ва бадий кўркемлигига эришишнинг энг муҳим воситаларидан бири ҳисобланади. Лекин симметрия билан бир қаторда ассиметрия ҳам кўп ишлатилади. Яъни шакл элементларининг жойлашишида симметрия ўқи ёки текислиги бўлмайди. Бундай композицияда шакл бирлигига эришиш учун унинг барча қисмларининг массаси, фактураси ва ранг бўйича кўриниш мувозанати бўлиши аниқса муҳимдир. Мураккаб композицияларда симметрия элементлар гуруҳи ассиметрик элементлар билан қўшилиши мумкин.

Ассиметрик композиция одатда буюм ёки иншоот образининг динамиклигини бўрттириб кўрсатиш учун ишлатилади. Ассиметрик композицияларда мувозанат нисбати энгил элементларни картина текислиги четига яқинлаштириш орқали эришилади. Вертикаль композицияда мувозанатни таъминлаш мақсадида бош шакл марказий ўқда жойлаштирилади. Вертикал композиция элементларини жойлаштиришда унинг қуриладиган маркази геометрик марказдан юқори бўлишини эсда тутиш лозим. Шунинг учун композицияға тузатиш киритилади. Бош шакл юқорироққа сурилади. Диагонал бўйича қўрилган композиция динамика таассуротини беради.

Меъморчиликда ўзининг «меъморий қонун»лари мавжуд бўлиб улардан бири симметрия қонунидир. Қадимги юнон афсоналарида келтирилишича, гўзаллик маъбудаси кизининг исми Гармония экан. «Гармония» туб маъноси билан гўзаллик рамзидир. Даврлар ўтиши билан ушбу атама, умуман, сурати сийратига монанд, ҳамоҳанг, симметрик, шаклан мутонасиб, уйғун мукамал, ҳар жиҳатдан баркамол комил деган

---

¹ Ассиметрия – симметриясизлик, бирор буюм қисмларнинг бўлақларнинг маълум бир нукта, чизик ёки текисликка нисбатдан бир-бириға ўхшамаслиги, муносиб келмаслиги.

маъноларни билдиради. Гармонияни биз тасвирий, амалий ва меъморчилик обидаларини ҳақиқий намунасига нисбатан тавсиф этамиз.¹

Меъморлик санъати жуда қадимий тарихга эга меъмор даҳоси билан яратилган ажойиб кошинкор саройлар, эҳромлар, миноралар ва бошқа маҳобатли иншоотлар инсоният тарақиётининг турли даврларидан дарак берувчи ноёб ва бебаҳо ҳазиналар бўлиб ҳисобланади.

Ушбу меъмор даҳоси билан яратилган биноларни кўпчилиги симметрияга асосан қурилган ва безатилгандир.

Аждодларимиз қўли ва қалби билан яратган Самарқанддаги Регистон майдонидаги Шердор мадрасаси пештоқидаги безакни симметрик ҳолда гўзал тасвирланганлигини кўриб қойил қоласиз (28-расм).

Шердор мадрасаси пештоқининг кўриниши. Бу безаклардаги ҳар бир чизиқ шакл ва ранглар ўзига хос сирли оламга эга. Синчиковлик билан қарасангиз симметрик композицияси туркумидаги ассиметрик гўзаллигини кўриб ҳикматлар хазинасини топади киши.

Пештоқдаги шер, қуёш, оҳу, инсон қиёфаси ва бошқалар ранг, нақшлар симметрик жойлашган бўлсада, шерсимон йўлбарсни бир томонидаги битта тирноғи тасвирлашда ҳикматона тушиб қолдирилган. Бу эса инсон ҳаётидаги хоҳиш билан имконият ҳар доим мос келмаслиги, яъни «Бу дунё, бир кам дунё», эканлигига ишора этилган. Хулоса қилиб айтганда, ҳар бир инсон ўзини англаб яшашга кераклиги уқтирилади (29-расм).

Яна мадраса пештоқидаги безакка синчковлик билан кузатар экансиз, шернинг тепасида қуёш, қиёфаси ичида эса инсон қиёфаси симметрик рамзий маънода акс эттирилган. Биринчидан, инсон қиёфаси орқали «Аллоҳ ҳамма нарсаларни кўргувчи билгувчидир». Яъни инсон бутун ҳаётида ёзувлик йўлида юрса ҳам ҳаммасини яратувчи кўриб туради деган маънони билдиради. Шунинг учун ҳам ҳар бир инсон амалига яраша ажри мукофотини олади. Демак, ҳар бир инсон фақат эзгувлик амалларни қилиши зарурлиги ўқтирилади.

Иккинчидан, инсон қиёфасини симметрик кўрсатилиши, инсон бутун жонзодлар ичида эга гўзали ва кучлигидир деган мазмунини билдиради.

Учинчидан, инсон қиёфасида жуда кам симметрик ҳоллар ҳам ўзига хос ҳикматга эгадир. Психологияни бир тармоғи бўлмиш, яъни қиёфа илмида инсон яноғидаги битта хол комил, баркамол, гармоник гўзал инсон деган мазмунларни беради. Иккита ҳолни инсон юзида яна симметрик берилишини сабаби нимада экан? Бунинг сабаби шуки, инсон қачон гўзал ёки комил бўла олади. Қачонки инсоннинг тили билан дили бир-бирига мос келсагина. Инсон қиёфаси тасвирининг рамзий маънолари қўйидагилардан иборат (30-расм).

Кўз – маърифат чашмасидир. Тим қора кўз маърифатининг чексизлигини билдиради.

Қошнинг бир-бирига яқинлиги – тақдир йўли яқинлиги, яхшилик аломатидир. Юқорида жойлашган қош – мақсадга интилиш аломати.

Бурун – катта, гўштор бурун тасвирланишининг ўзига хос томони – бу бурун эгалари узоқни кўзлаб иш қилувчи кишилар ҳисобланади.

Қора соч – бу ёшлик рамзи бўлиб, у орқали инсонларни ёшлик давридан билимга ундайди. «Ёшлиқда олинган илм, тошга ўйилган нақш кабидир» деб бежиз айтилмаган.

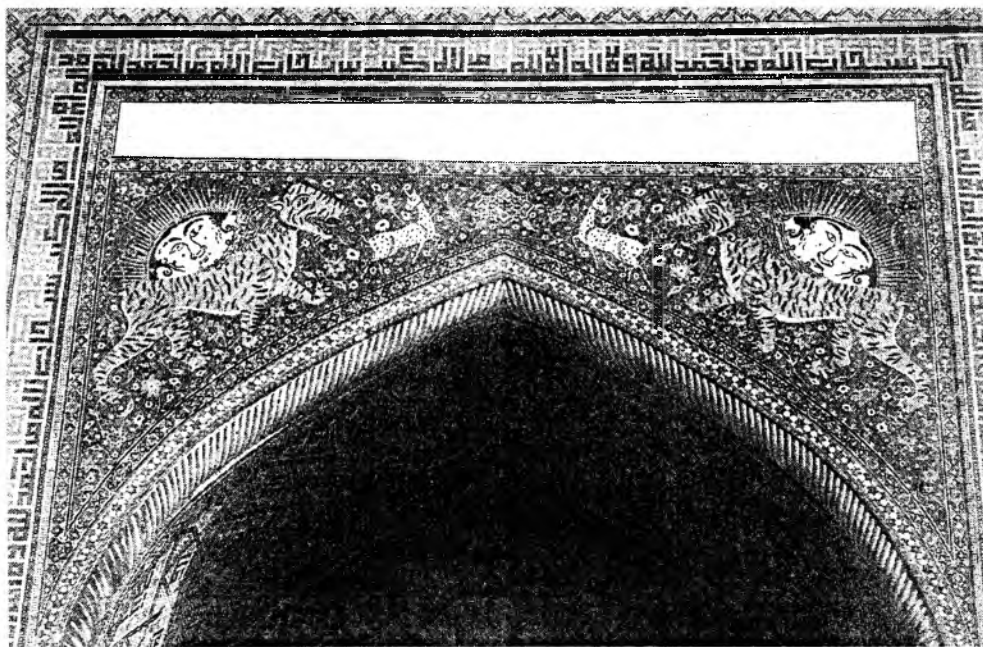
Сочнинг гажаги – эса инсонларни моддий ва маънавий бойликка эга бўлишга чорлайди.²

¹ Зоҳидов П.Ш. Меъмор олами. Қомуслар бош таҳририяти. – Т., 1996. 163-бет.

² Булатов С.С. Салимов С.Н., Мухторов А. Шердор мадрасаси безакларининг сирли олами. – Т., Талқин., 2007, 45-бет.

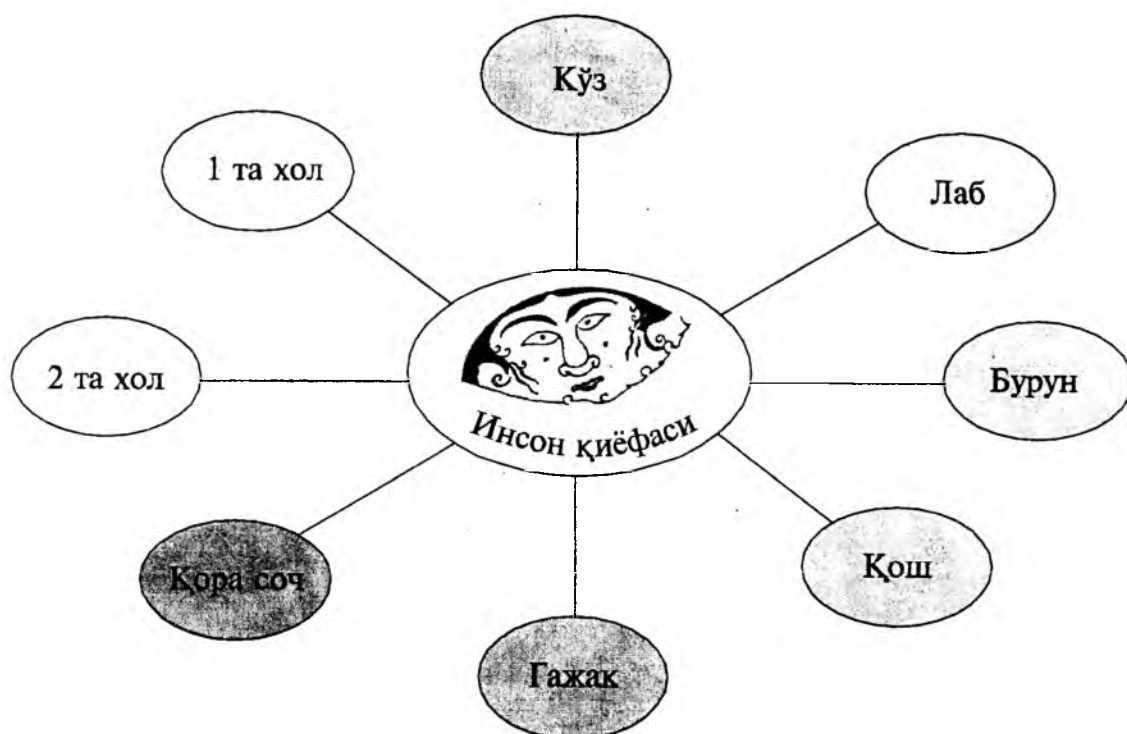
27-расм. Рафаэль. Афина мактаби.

28-расм. Самарқанд. Шердор мадрасаси пештокидаги безаклар.

29-расм. Шернинг бир оёғидаги тирноғи акс эттирилмаганлигининг гувоҳи бўласиз.

30-расм. Кластер усулида инсон қиёфасини таҳлил қилиш.

Инсон юзини олд томондан симметрик тасвирланиши инсон сурати билан сийрати мос, яъни симметрик бўлса, у инсон комил бўлади дейилади.

Симметрия нима ўзи? Симметрия – юн. Symmetria – ўлчовдош деган маънони билдиради.¹

Симметририк – бирор нарса, нақшнинг марказ чизиққа (ўқ чизиққа) ёки текисликка нисбатан айнан муқобил жойлашуви, ўзаро ўхшашлик.²

Симметрия – грекча сўз бўлиб, ўлчовларнинг бир-бирига мослиги, тенглиги муносаббатидир.³

Симметриянинг учта тури мавжуд бўлиб, улар кўзгусимон, кўчириш ва винтсимо симметриялардир.

Кўзгусимон симметрия. Кўзгуда акс этган симметрияни кўзгусимон симметрия дейилади. Кўзгусимон симметрия амалий санъатда ва умуман санъатда муҳим ўрин тутди. Амалий санъатда ишлатилган безаклар кўпчилиги кўзгусимон симметрия ишланади (31-расм).

Кўчириш симметриясида шаклни ўз-ўзига устма-уст келтириш учун у бирор тўғри чизиқ (кўчириш ўқи) бўлиб белгили кесмага қадар силжитилади (32-расм). У битта кўчириш ўқиға эга. Амалий санъатда кўчириш симметриялар ҳам кўп ишлатилади.

Винтсимо симметрия. Тик турган? яъни вертикал чизиқ ўқиға нисбатан айланма винтсимо симметрияға эга бўлади (33-расм).

Тасвирий санъатда симметрия муҳим аҳамиятға эга. Симметриклик чуқур мазмуний марказнинг ҳолати, визуал масса ва фазо тақсимо, мувозанат массаларининг тақсимо, ҳар битта элемент кўриниши билан шартланган тақсимо асосида белгиланади. Рангтасвир ва графика асарларида ўта аниқ симметрик композициялар кам учрайди. Кўп ҳолларда композициялар симметрия ўқиға нисбатан асимметрик жойлашган бўлади.

Асимметрик композициялари мувозанат ўқининг симметрик ўқиға нисбатан анча узоқ жойлашганлиги билан характерланади ва шу боис уни композициянинг умумлаштирувчи бошқа қисмлари тенглаштириб туриши лозим. Композициянинг динамик «олтин кесишув» нуқталар билан белгиланган чегарадан чиқиб кетмаслиги керак. Тўлиқ симметрик композициялар асосан нақшларда кўпроқ қўланади. Асимметрия композициянинг мураккаб кўринишидир. Тектониклик мураккаблиги ва композиция қисмлари орасида шундай кучлий ўзаро таъсир мавжудки, бу қисмлар асарнинг бадиий – тимсолий вазифасиға тегишли тарафларни очиб беради.⁴

Турли хил давр рассомлари ўз картиналарида симметрия қурилмаларидан фойдаланишган. Ўтмишда композициялар симметрик жойлашув асосида бўлган. Уйғониш даври ранг тасвирчилари композицияни асосан симметрия қонунятлари асосида қурилган.

Симметрия санъатда реал воқеаларға асосланган ҳолда шаклларни симметрик борлиққа уйғунлаштирилган. Масалан, одамлар қомати симметрия асосда қурилган. Симметрик композицияларда барқарор чап, ўнг, яримликлар мувозанатлаштирилган ва тенглаштирилган бўлади.

Асимметрик композицияларда шакл ва жисм кўринишлари турлича жойлашган бўлиб, асарнинг кўриниши мақсадидан келиб чиққан ҳолда чап ва ўнг томонлари мувозанатлаштирилган бўлиши мумкин.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Ўзбекистон миллий энциклопедияси наш. – Т., 2004, 620-бет.

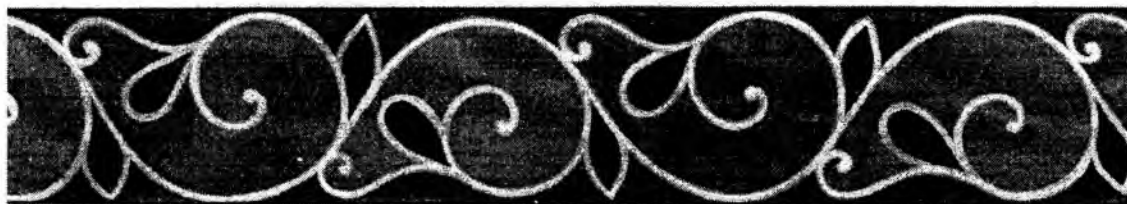
² Зоҳидов П.Ш. Меъмор олами. Ҳомуслар бош таҳририяти. – Т., 1996. 163-бет.

³ Булатов. С. Ганчикорлик, наққошлик ва ёғоч ўймақолиғиға оид атамалар изоҳли луғати. – Т., «Меҳнат», 1991, 54-бет.

⁴ Эгамов А. Композиция асослари. «Санъат» журналини нашриёти. – Т., 2005, 39–41-бетлар.

31-рasm. Кўчирма симметрияли шакллар (шакл фақат битта кўчириш ўқига эга).

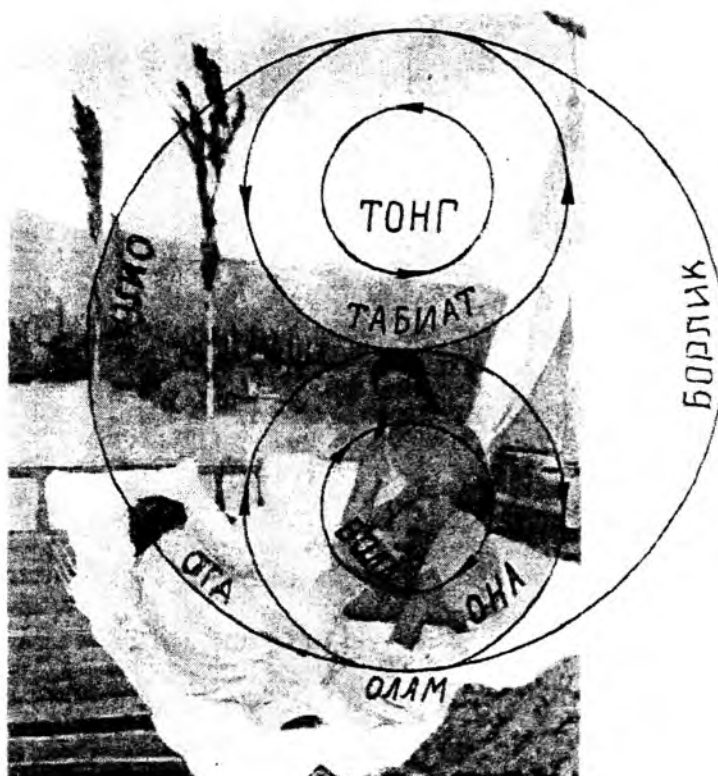
32-рasm. Ҳошия – нақш (бордюрфигура ҳам кўчириш, ҳам қайтиш ўқларига эга).

33-рasm. Винтсимон симметрия.

34-расм. Ж.Умарбеков. Алишер Навоий ва
Хусаин Байқаро ёшлиги.

35-расм. Раҳим Аҳмедов «Тонг. Оналик» асаридаги
асимметрик тасвирдаги симметрия.

Натюрморт ёки манзара композицияси қурилмасини тасаввур қилиш қийин эмас. Уларнинг симметрик ёки асимметрик қурилмалари текисликда яққол кўринади. Масалан, мусаввир Раҳим Аҳмедовнинг 1962 йили манзара жанирида ёзган «Тонг. Оналик» асари асимметрик, яъни динамик кўринишга эга, лекин унинг мазмунида оила яъни инсонлар билан она табиатни уйғун ва симметрик акс эттирилган. Табиат билан инсонларни ўртасидаги мослиги, мутаносиблиги, уйғунлиги, симметрик гўзаллиги орқали она Ватанни нақадар гўзал эканлиги ҳақидаги ғояни намоён этиш мумкин бўлган. 35-расмда табиат билан инсонлар ўртасидаги симметрик ҳолати тасвирда рамзий акс эттирилган.

ХАЖМИЙ КОМПОЗИЦИЯ

Ҳажмий композиция – учта фазовий координатлар бўйича ривожланган шакл бўлиб, ҳамма томондан кўринадиган нисбатан ёпиқ юзага эгадир. Ҳажмий деб қуйидаги белгиларга эга бўлган шаклларга айтилади:

- барча учта ўлчамлари нисбатан бир хил қимматли;
- баландлиги кўпроқ бўлиниб туради;
- эни ва чуқурлиги баландлигига нисбатан кўпроқ устунликка эга.

Ҳажмий композицияларга паст горизонтал қаралса, маҳобатлилиқ таассуроти вужудга келади. Томошабиннинг шаклга яқинлашгани сари унинг қирралари перспектив қисқариши ортади. Шаклга томошабиннинг 30⁰ бурчак остида қараши оптимал ҳисобланади. Бунда шаклнинг барча деталлари ва қисмлари кўриниш майдонига тушади. Ҳажмий шаклларнинг кўринишига юқоридаги шартлардан ташқари, унинг юзасининг бўлиниши ва массаси ҳам таъсир қилади. Фронтал композицияга нисбатан кўрилган бўлиниш турлари ва усуллари ҳажмий композиция учун ҳам ўз кучини сақлайди. Бир неча алоҳида ҳажмлардан иборат бўлган композицияда ҳажмларнинг икки хил ўзаро бўйсунуши бўлиши мумкин: доминантли ва доминантсиз. Доминантлида – барча ҳажмлар ўз массалари бўйича нисбатан тенг бўладилар.

Кўп ҳолларда ҳажмий композициянинг бирлиги ва бутунлиги учун шаклнинг барча элементларни ўзига бўйсундурувчи композицион марказнинг аниқлаб кўрсатилиши муҳим аҳамиятга эга. Унсурнинг бир юзаси, композициянинг айрим ҳажмий қисмики, алоҳида шакл бунда марказ бўлиши мумкин. Ҳажмий композицияда барча қисмларнинг композиция марказига нисбатан жойлашишига қараб шаклнинг симметрик ёки асимметрик эканлиги аниқланади. Кўпинча вертикал симметрия ўқиға ёки вертикал симметрия текислигига эга бўлган композициялар учрайди.

Чуқур – фазовий композиция моддий элементлар юза, ҳажм, фазо ва улар орасидаги боғлиқликлардан ташкил топади. Композициянинг эни ва чуқурлиги кўрсаткичлари ҳамда баландлиги ва чуқурлиги нисбатига қараб уни чуқур – фазовий композицияга киритиш меъёрлари мавжуддир. Ёпиқ (ички) фазонинг чуқурлигини аниқлаш мисоли кўрсатилган. Чуқурлик даражаси ушбу фазода доминант шаклнинг турли ҳолатда жойлашишига қараб ўзгаради. Чуқурлик даражаси композицияга фазони бир қатор кетма-кет планларга бўлувчи элементлар киритилиши туфайли кучайиши мумкин. Бу усул таатр безакларига онд композицияларда кўп ишлатилади. Чуқурликни ифодалаш учун фазо чегараларининг мавжуд бўлиши етарли эмас. Чуқурликни сезишга ёрдам берадиган қўшимча шаклни бўлувчи элементлар киритилиши лозим. Бўлиниш маълум чегарада ундан ортиб кетса, бўлиниш фактура бўлиб туюлади. Фазо чуқурлигини ифодалаш учун ишлатиладиган юқорида қайд этилган усуллардан ташқари «қирқим» усули деб аталган усул ҳам мавжуд. Бунда ушбу фазо ичкарасига ўзининг катта ўлчами билан йўналтирилган шакл уни қирқиш ҳаракатини юзага келтиради.

Шаклни шаклга устма-уст қўйиш усули шундан иборатки, бунда бири иккинчисини бекитиши керак. Бу ичкарига қараб кетма-кет жойлашишни кузатиш имконини беради. Перспектива усули – фазо чуқурлигини (ичкарасини) беришнинг энг кучли усулларида биридир; бунда чизикли ҳамда фазовий перспективадан фойдаланилади. Томошабинга

яқин жойлашган шакллар ўлчамлари, ундан узокроқ жойлашган худди шундай шаклларга нисбатан каттароқ бўлиб туюлади. Улар аниқроқ ва бўртиқроқ кўринади.

ТАСВИРИЙ САНЪАТ АСАРЛАРИДАНИ БАДИИЙ ҒОЯСИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАЛҚИНИ

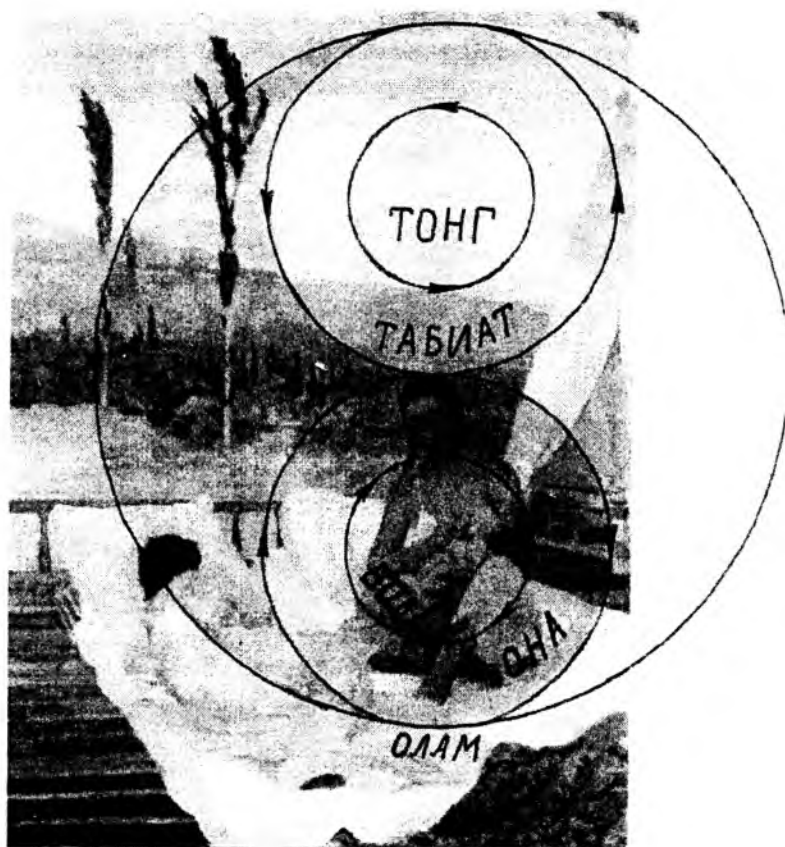
Ғоя деганда нима тушунилади? Тасвирий санъатда ғоя қанақа шаклланади?

Ғоя – инсон тафаккурида вужудга келадиган, жамият ва одамларни мақсад сари етаклайдиган фикр. Бадий фикр эса санъат асарлари замирида ётган таъсирчан образли фикрдир. Ҳаётда рўй берган ёки рўй бериши эҳтимол тутилган ҳар бир воқеа ва ҳодиса санъат асарларида ўз ифодасини топиши мумкин. Санъаткор томонидан тасвир этилган шундай воқеа ва ҳодиса бадий ғоянинг предмети ҳисобланади. Бадий ғоянинг эмоционал тасвир кучи воқеа ва ҳодисаларнинг муҳимлиги ҳамда уни тасвирлаган мусаввирнинг маҳорати билан белгиланади. Бадий ғоя тасвир этилган воқеа ва ҳодисанинг оддий инъикоси ёки шу воқеа ва ҳодисадан ҳосил бўлувчи тасаввур, маъно ва мазмунига эмас, балки шу ҳаётий воқеа ва ҳодисани муайян нуқтаи назардан идрок ва талқин этиш натижасида юзага келган таъсирчан образли фикрдир.

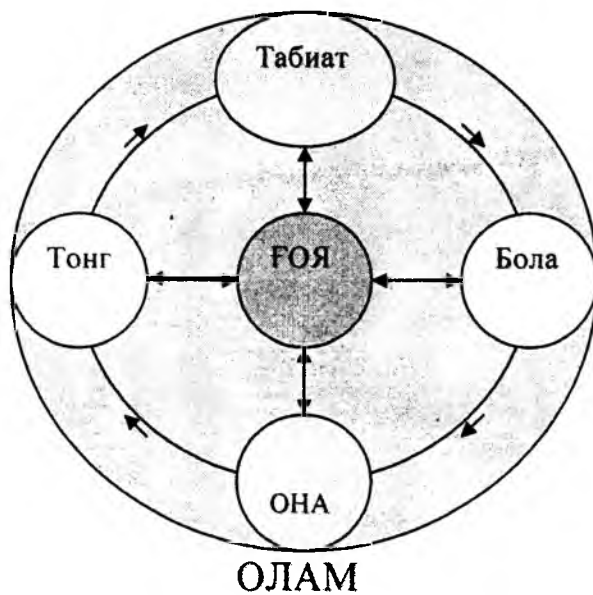
Ўзбекистон халқ рассоми Раҳим Аҳмедовнинг ижоди кўпчиликини ўзига жалб қилади. Ижод намуналари ичида айниқса «Тонг. Оналик» асари рассомнинг шох асарларидан бири десак муболоға бўлмайди. Асарда тонгнинг мўжизакор лаҳзасида, ширин уйқуда бўлган боласини иссиқ бағрида эмизётган ўзбек аёли акс эттирилган (3-расм). Жаннатмакон диёримизда тонгнинг отиши чоғидаги манзаранинг бетакрорлиги, майин шабаданинг эсиши-ю, кушларнинг сайраши, осмоннинг беғуборлиги, пурвиқор тоғларнинг гўзал кўриниши инсонга руҳий озуқа беради. Унинг ҳаётга, Ватанга, табиатга бўлган муҳаббати ошади. Асарда инсон ва табиат уйғунлиги зеб-зийнату безакларсиз акс эттирилган яшил куйлак кийган, рўмоли бошидан сирғалиб тушган, икки ўрам сочи елкасига ташланган аёл қиёфаси томошабинни ўзига тортади. Ватан тинчлиги, аёлнинг руҳий ҳолатида намоён бўлган хотиржам, бахтиёр она, оила она табиат бағрида кўрсатилган. Раҳим Аҳмедовнинг «Тонг. Оналик» асаридаги ғоя нимадан иборат? 36-расмда рассомнинг «Тонг. Оналик» асаридаги ҳаёт чархпалагида табиат ҳам инсонларнинг ҳам табиат уйғунлиқда бор гўзаллигида акс эттирилган. Тасвирдаги асосий ғоя элементлари табиат, она, тонг ва гўдак болани ташкил этади. Яъни табиат, бола она ва тонг гўзаллиги жами олам гўзаллигини англатади. Олам доимий ҳаракатда экан ғоялар ҳам ҳаракатда бўлади (5-расм).

Асарда оила мавзусини статик ҳамда динамик акс эттирилиши орқали онанинг ва она Ватанининг ниҳоятда гўзаллигини ҳеч нимага тенглаштириб бўлмаслиги тушунчасига алоҳида урғу берилган. «Ақли расо ҳар қайси инсон яхши англайдики, бу ёруғ дунёда ҳаёт бор экан, оила бор. Оила бор экан, фарзанд деб аталмиш бебаҳо неъмат бор. Фарзанд бор экан, одамзот ҳамиша эзгу орзу ва интилишлар билан яшайди»¹. Фарзанд, она ва жаннатмакон она Ватан гўзаллиги асосий ғояни ташкил этсада, асар чексиз ғоялар занжиридан иборат. Шундай экан, Ватан ҳам, инсон қалби ҳам гўзал бўлиши керак эканлигини инсон бор вужуди билан ҳис қилади. Инсон, оиласи ва ватани абадий гўзал бўлишини орзу қилади. Ватан ва оила гўзаллиги инсон учун чексиз бойлиқдир. Хулоса қилиб айтганда, фаний дунёда яшаётган ҳар қайси инсон ўзлигини англаши, қадимий ўзбекона миллий анъанамизни, тарихимизни, бой маданиятимизни улуғ аجدодларимизнинг меросини чуқурроқ ўзлаштириши, лозим. Бугунги тез ўзгараётган ҳаёт воқелигига теран қараб, мустақил фикрлаши ва Ватанимиздаги барча ўзгаришларга дахлдорлик туйғуси билан яшаши зарур. Асарда шу жиҳат табиат ва она, тонг ва бола ўртасидаги уйғунлик ғояси орқали олам гўзаллиги тасвирланган. Олам доимий ҳаракатда экан ғоялар ҳам ҳаракатда бўлади (37, 38-расмлар). Муқаддас «Қуръони карим»да «Аллоҳ гўзалликни яхши кўради, у гўзалдир» деб бежиз айтилмаган. Шундай экан, Ватан ҳам, инсон қалби ҳам гўзал бўлиши керак.

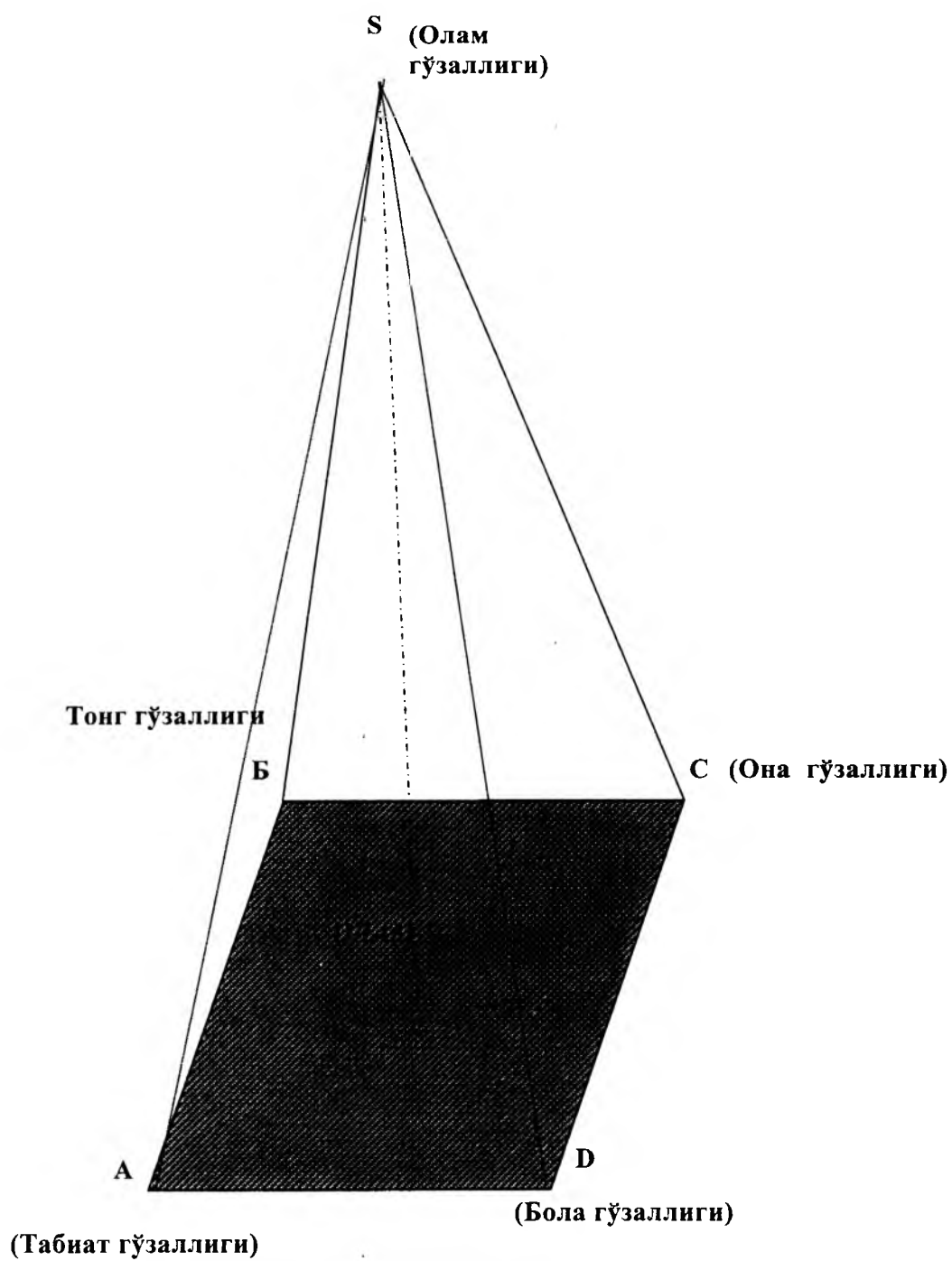
¹ Каримов И.А. «Юсак маънавият – енгилмас куч». – Т., «Маънавият», 2008. 56-бет.

36-расм. Раҳим Аҳмедовнинг «Тонг. Оналик» асаридаги бадий гоя.
Ҳаёт чархпалаги ва гўзаллиги.

37-расм. Табиат ва она, тонг ва бола ўртасидаги уйғунлик гояси орқали олам
гўзаллиги гоясининг модели акс эттирилган.

38-расм. Олам гўзаллиги ғоясининг фазовий тасвирда кўриниши.

БАДИЙ АСАРЛАРДАГИ МИЛЛИЙ КОЛОРИТНИНГ МАНТИҚИЙ АСОСЛАРИ

Ранг бирикмалари рангтасвирда ғоят муҳим вазифани бажаради. Одатда ёрқинлиги ва туси бир-бирига яқин бўлган ранглар ўзаро бирлашадилар. Ранглар ўзаро туслар орқали бирлашганда, улар алоҳида жарангдорлик касб этиб сифат ўзгаришларига юз тутиши кўзга ташланади. Умумий «колорит»дан ажралиб қолган ранг номувофиқ-бегона бўлиб кўринади ва тасвирий асар яхлитлигига путур етказади. Тасвирий асар барча рангларнинг ўзаро боғлиқлиги асосида қурилади.

Колорит (итальянча *Colore*, лотинча *color* – ранг, бўёқ) – тасвирий ва амалий санъат асарларида воқеликни реал ва ифодали тасвирлашда рангларнинг ўзаро мутаносиблиги.¹

Тасвирдаги турли рангларнинг гармоник, гўзал тус бирикмалари ўртасидаги ўзаро боғлиқлиги «колорит» деб аталади.

Воқеликни таъсирли тасвирлаш воситасининг таркибий қисми бўлган колорит асарнинг ғояси, мазмуни, даври, услуби ҳамда муаллифнинг шахсига боғлиқ. Тарихда воқелик тасвирида маҳаллий ранглар озми-кўпми чекланиб, рамзий ранглардан кўпроқ фойдаланиш (ўрта асрлар санъатида) ва воқеликни барча бўёқларда (унинг ранг, тус, нур соя ва бошқалардан фойдаланиб) рангдор ифодалаш анъанаси шаклланган. Колорит ранглар уйғунлигига кўра, илиқ (қизил, сариқ, зарғалдок) ёки совуқ (кўк, яшил, бинафша), сокин ва жиддий, оч ёки тўқ, рангдорлигига кўра, ёрқин, хира ва бошқа бўлиши мумкин (1-чизма, 39–40-расмлар).

Ранглар уйғунлиги, унинг тўлдирилиши ва кескинлигига амал қилиб, бетакрор ва мураккаб колорит яратилади (Веласкес, Тициан, В.И.Суриков, И.Е.Репин, Ўзбекистонлик рассомларидан П.Беников, У.Тансиқбоев, З.Ковалевская, Ч.Аҳмаров ва бошқаларнинг асарлари).

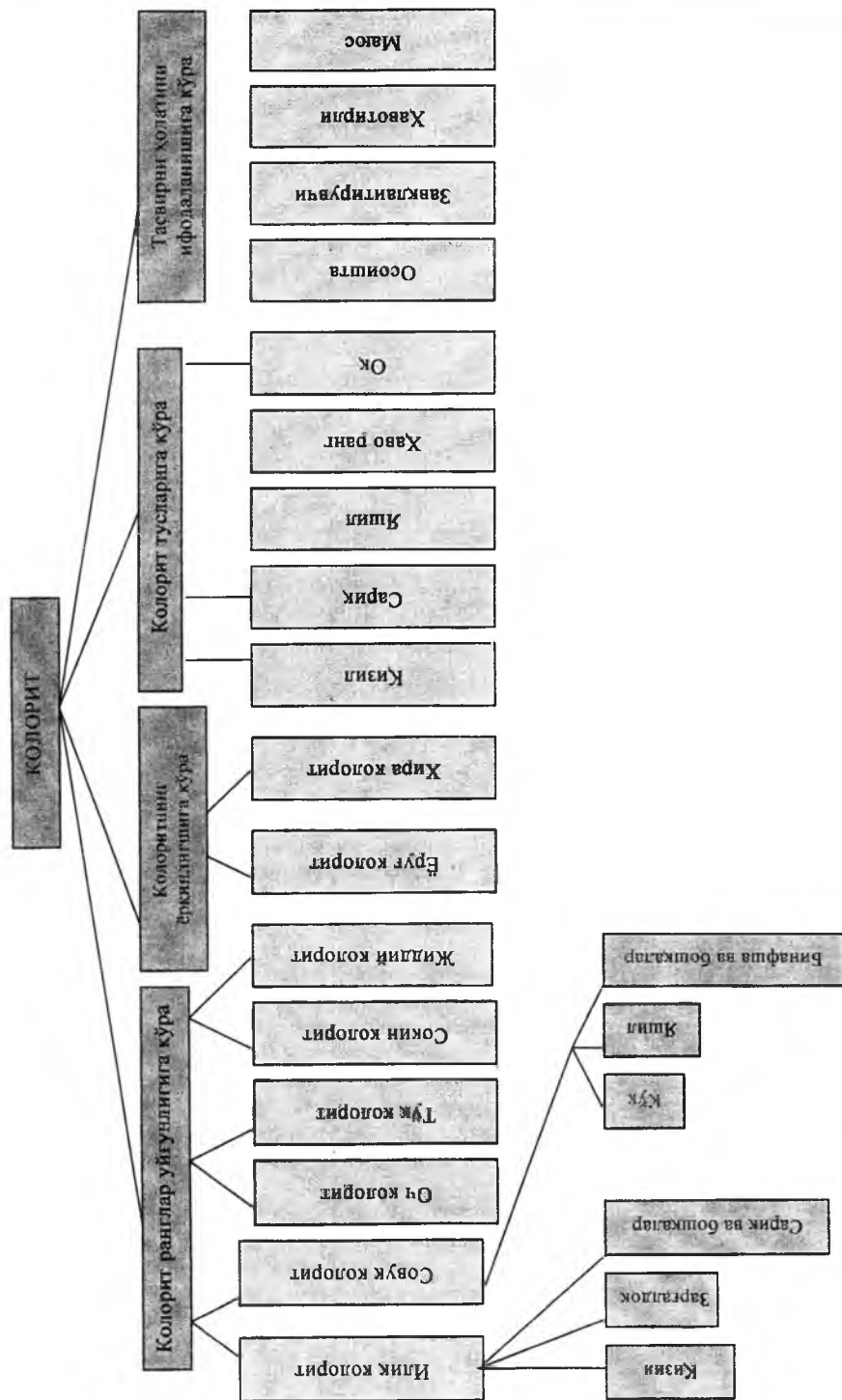
Колорит бизга оламнинг бой, ранг-баранг ва гўзаллигини очиқ беради. У мусавирга тасвир ҳолатини ифода қилишда ёрдам беради. Колорит осойишта, завқлантирувчи, хавотирли, маънос бўлиши мумкин, шунингдек илиқ ва совуқ, ёрқин ва бўғиқ бўлади. Ўтмиш устозларнинг рангтасвир асарлари қуйидаги айрим даврларда колорит ривожини кузатиш имконини беради. Колорит тушунчаси XV асрнинг охирида шаклланиб, Борокко даврида раванқ топди. Ундаги дастлабки ўзгаришлар аср охирида намоён бўла бошлади. Бу даврда бўёқларни алоҳида-алоҳида қўймасдан рангларни силлиқ едирма қилиб, ишлаган. Кейинчалик констембелга, айниқса, импрессионистларга келиб бу ҳол яна кескинлашди. Шу сабаб ажойиб рус санъатшунос олими Б.Виппернинг илмий асарлари айнан рангтасвир колорити тарихига ҳам бағишланганлиги билан эътиборлидир.

XV асрда Италия, Франция, немис мусаввирлари тасвирларида бўёқлар бир-бирига нисбатан мустақил равишда мавжуд бўлган. Бернард Стригель мактабига оид мусаввир Альбрехт Дюрернинг «Освальд Крель портрети» учлиги фоннинг қизил ранги ёруғда ҳам, сояда ҳам оч ёки тўқ қизиллигича қолишига эътибор беринг. Мусаввир гўё нарса ва буюмларни шуълалантираётгандек тасвирлайди, қаҳрамонлар қоматлари атроф фазога қоришиб кетмаган, балки ноаниқ жигар ранг, қизил фонда гавдалантирилган.

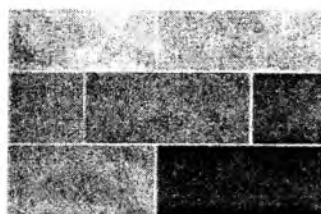
Ранг ва шакл бир бутунликка эга бўлиб, бўёқни ёруғлик билан фазо бўшлиғида бир-биридан ажратиш бўлмай қолади. Беллинидан Тициан ва Тинтореттогача бўлган давр – бу асл колоритнинг тусларга айланиш давридир.

Агар XVI аср рангтасвирида ранг умуман ҳаётни билдирган бўлса, уларнинг қамрови тобора оша борди. Янги акс туслар пайдо бўла бошлади: Қорваджда-ёрқин-қизил, илиқ-яшил, жигар ранг-сариқ, оч ҳаво ранг-кўк; Веласкесда – қора атрофида кўз илғамас едирмалар, кул ранг, оқ, пушти ранглар жилоланди ва ҳоказо...

¹ Ўзбек миллий энциклопедияси. 2002, Ўзбек миллий энциклопедияси давлат илмий нашрети. – Т., 4-том, 664-бет.

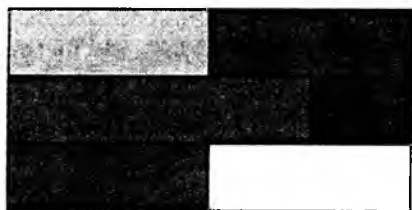

39-чизма. Колорит түрлери.

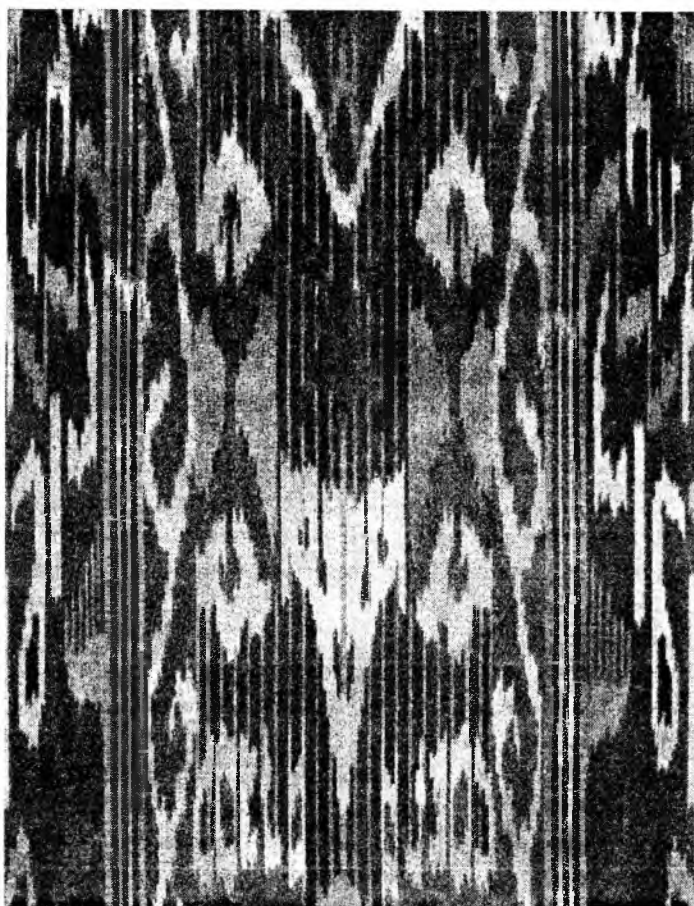

Совук ранглар
гаммаси

40-расм. Ў.Тансиқбоев «Менинг кўшиғим».

Илиқ ранглар гаммаси

41-расм. Хонатлас.

Рембрант ўз палитрасини тўқ туслар билан чегаралайди, бироқ унда ранг янгича жонлантирилади ва сирли хусусиятларга эга бўлади.

Уйғониш даври рангтасвир усталари, масалан, Тициан рангдан асл ҳаётнинг бир кўриниши сифатида фойдаланади. Борокко даврида ранг кўп жиҳатлари билан рангтасвир фантазиясида эстетик вазифаларни бажарувчи бир элемент сифатида иштирок этади.

Ўтмиш устозлар ўз асарларини ифодалашда кўркем, ранг-баранг уйғунликлар, туслар аралашмалари, мураккаб техник услубларни асос қилиб олганлар. Улар кучли ранг ва тус контрастларини ишга солганлар. Шунингдек, улар истаган ранг тусларига эришиш учун лессировка усулидан фойдаланганлар.

XVIII асрга келиб ранг билан боғлиқ эстетик ранг-баранглик янада антиқа ва мураккаб тус ола бошлади. Мусаввирлар инсон сиймоси, сочлари ва кийимлари учун ягона рангнинг нозик тусларини татбиқ этдилар. Оқ, оч сариқ, оч жигарранглар биринчи планга чиқди. Турли ғоялар кураши, ранг ва шакл ўртасидаги қарама-қаршиликлар XIX асрга мансубдир. Бу даврда ранг тадқиқотларнинг асосий манбаи бўлиб қолди. XIX аср ранг тасвирлари, айниқса импрессион гуруҳлар ёрқин рангдан ҳам ёрқинини ажратиб, офтоб нурлари таралишини ифода этишни ўзлаштирдилар. Улар рангнинг оптик бирикмалари таассуротларидан фойдаланган ҳолда ранг контрастига кўпроқ эътибор қилганлар ва тоза бўёқларни ишлата бошлаганлар.

Матисс, Гоген, Ван Гогларга аниқ контур ва жарангдор катта суртмалар мансуб бўлганини кўриш мумкин.

Матисс асл бўёқлар салтанатида ўз палитрасига – ранглар мажмуасига эга бўлди. У расмдан қирқиб олинган бўлакларни ҳеч қандай ёрдамчи тасвирларсиз, маълум текисликларга рангтасвирнинг суртма усулида жойлаштиришни кашф этди. Матисснинг қоғоз ёпиштирмалари ранг бўйича бир бутун бўлиб, уларни гилам тасвирига (гобелен), матога ранг босиш ва китоб безакларига айлантириш жуда осон.

Гоген асарларида ранг тасвирий вазифани бажармайди, балки безак рамзий йўналишда бўлиб, қизил ранг – қум, пушти ранг – от ва кўк ранг – дарахтларни кўриш мумкин. Ван Гог асарларида гўзал контраст ранг мажмуалари иштирок этган. Бироқ бу ерда бўёқлар безак эмас, балки психологик омиллар ва кайфиятларга таянади.

Маълумки колоритни сезиб, идрок қилиш жуда муҳим қобилиятдир. И.Репин, В.Суриков, К.Коровин, М.Врубель, П.Беньков, Ў.Тансиқбоев, Ш.Абдурашидов ва шу қабила ҳақиқий колористлар эди. И.Репин асарлари илиқ ранглар – тилла ранг, сариқ, қизиллар билан тасвирланганлиги учун рангтасвир колоритининг ёрқин ифодаси бўлиб хизмат қилади.

В.Суриков хуш кўрган колорит – ҳаво ранг, кўк, совуқ ранглардан ташкил топган эди. Унинг кўпчилик асарлари қумуш ранг колоритда тасвирланган.

Ф.Малявиннинг кўпчилик асарлари оловранг – қизил колорит билан ажралиб туради. Кўпинча колорит миллийлик, табиийлик, инсонийлик хусусиятлари ва рўзгор буюмларини акс эттиришда асосий восита бўлиб хизмат қилади.

Бу хусусида «Миллий колорит» тушунчаси тўғрисида сўз юритилади. Ч.Ахмаров, Р.Кент, М.Сарьян асарлари бунга мисолдир. Ҳар бир мусаввирнинг ўзига мансуб колорити мавжуд бўлиб, бунга унинг ишланган тасвирий асарлари – умумий палитраси гувоҳ бўла олади.

Рангтасвир санъати – ранг ва нур уйғунлиги санъатидир.

Воқеликни бўёқлар воситасида тасвирга туширар экансиз, рангларнинг бири-бирига таъсирини назарда тутмоқ ва ранглар уйғунлиги асосида тасвирламоқ зарур. Шуниси муҳимки, тасвирда тўғри топилган ранглар уйғунлиги, гўзалликни англай олиш билан бирга, нафис асар гўзаллигини билиш равнақига ҳам замин яратади.

Мусаввирлар ўз ижодий ишларида ранг уйғунликлари устида бош қотирадилар. Р.Аҳмедовнинг «Тонг. Оналик» асарида ҳаво ранг етакчи бўлиб, у ҳаво ранг колоритда бажарилган (41-расм).

Асарнинг табиат қисмига қарасак совуқ колоритда бажарилган. Унинг оналик яъни биринчи планда берилган оила тасвири қисми эса илиқ ранг колоритида бажа-

рилган. Лекин манзара колорити ҳам оила қисмидаги илиқ колорит ҳам шундай уйғунликда топилганки, натижада асар яхлитлиги таъминланган. Биринчи пландаги мато, шолча, кўрпа ва бошқалар табиатдаги ранглар билан уйғунликда ишланган. Тонгдаги табиат тасвири гўё юпка ҳарир парда орқали кўринаётгандек таассурот қолдиради.

Биринчи планнинг илиқ колоритда бажарилганлиги томашабинни ўзига жалб этади ва ўйга толдиради.

Унда ранглардан контраст ранглардан деярли фойдаланилмаган. Шунинг учун ҳам асар майин сокин ҳолат тассуротини беради. Табиат ва инсоннинг уйғониш арафасидаги лаҳзага ишора қилади. Ушбу асар сокин колоритда бажарилган. Биринчи пландаги турли-туман ранглар иккинчи ва орқа пландаги нарсалар ранги билан ҳаво перспективаси асосида уйғунлашиб кетган. Шу тарзда асар колорити таъминланган.

Амалий санъат турлари наққошлик, кулолчилик, каштачилик, гиламдўзлик, заргарлик, зардўзлик, читгарлик ва бошқаларда колорит муҳим аҳамиятга эга. Айниқса наққошлик санъатида колорит муҳим ўрин тутди. 42-рasm наққошлик мактабларида ҳар бир усталарнинг ўзига хос колоритларига эга. Хоразм наққошлик мактабларида ва меъморий нақшларидаги умумий ранг яъни колорити мовий бўлиб, кишига салқинлик, тинглантирувчи яъни симметрик ранглардан фойдаланилади. Айниқса, меъморий нақшларини кузатар эканмиз хаворанг колоритда безалган нақшлар ўзига хос жозиба беради. Хива наққошлик мактабида асосий колорит совук, яъни мовий рангни эгаллайди.

Тошкент наққошлик мактабида асосини яшил, жигар ранг, ва ҳаво ранг колоритда безалади. Асосан яшил колоритда Жалил Ҳакимов кўп ишлаган. Нақш композициялари ранглари бир-бирига нафис, яқин жуда аниқликда бажарилган.

Тошкентлик наққошлик мактабининг ҳозирдаги вакили Маҳмуд Тўраев пушти, хаворанг бинафша, яшил, жигар ранг каби колоритларда бажаради. Ҳар бир колоритда бажарган нақшлари ўзига хос жозибага ва кўринишга эга. Ҳам тўқ, ҳам оч-ранг колоритда бажарилган. Тайир Тўхтаҳўжаев ўзига хос жигарранг олтисимон ранг колоритда бинолар ва буюмларни моҳирона беаган. Нақш композицияларга назар солиб қарасангиз, илиқ колоритдаги ранглар кишига кўтаринки рух, байрамона кайфият уйғатади. Фарғона наққошлик мактабининг намоёндаси Саидахмад Маҳмудовни нақш композицияларида колоритга умуман бўйсунилган бўлсадди, лекин кўпгина нақшларда замини илиқ ранг билан совук ранглар контрасти ўйини орқали бажарилган.

Ушбу намоёнда илиқ ва совук ранглар заминида контраст берилиб, ҳар бир замин ранглари ўзига хос жозибага эга. Ушбу нақшлар Фарғона водийси табиатга хос колоритда бажарилган. Барглр, гуллар ҳам илиқ ҳам совук рангда бўялиб пардоз берилган (43-рasm).

Анвар Илҳомов устози Жалил Ҳакимовнинг анъана асосида давом эттириб, яшил ва бошқа колоритларда нақшу-нигоралар ишлаб келмоқдалар.

Амалий санъат турлари наққошчилик, кулолчилик, каштачилик ва бошқаларда колорит бирорта ранг, масалан, зангори, яшил, қизил, жигар ранг, бинафша, пушти кабиларнинг ҳукмронлигига асосланади, қолган ранглар унга бўйсундирилади.

Чунончи, жигар ранг муҳитида қолган ҳамма ранг туслари жигар ранга бўйсундирилади.

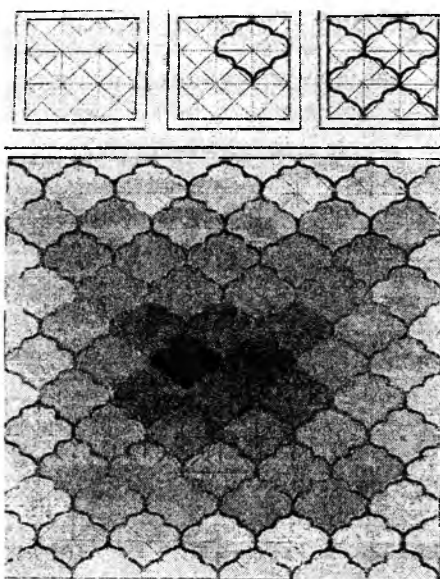
Колорит бирор нарса ёки биноларнинг ўзига хос томонлари мажмуини ҳам аталади. Бадий асарнинг ўзига хос хусусиятлари, яъни давр, миллийлик, психологик ҳолатни хуллас воқеълик ва бошқаларни ўзига хос томонлари ёритилади.

Тасвирий санъатда асарнинг мазмуни янада бўртиб кўрсатиш учун ёки томошабинларга тезроқ етиб бориши учун рамзий ранглардан фойдаланилади. Масалан, XVII аср Исфохон услубида «Анор ушлаган ўсмир» миниатюра асарининг рангларини рамзий маъноларини бадий таҳлил қилиб чиқамиз (6-рasm).

Қизил белбоғ – ўсмирнинг куч қувватга тўлганини, жинсий етилганлиги ва балоғот ёшига тўлганлигини билдирида.

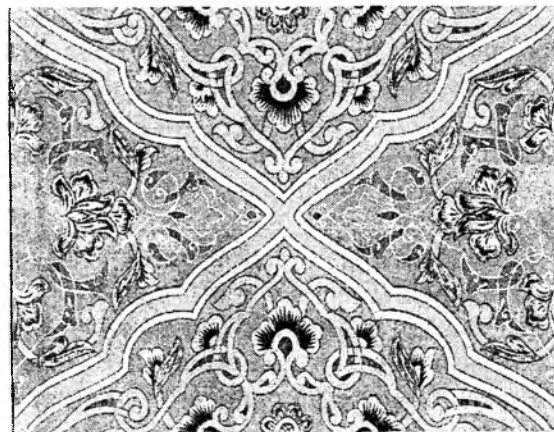
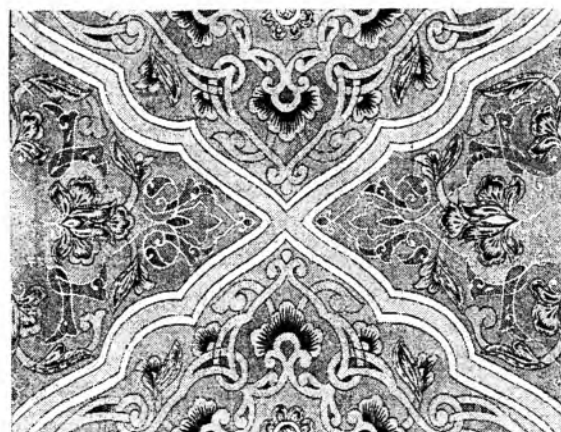
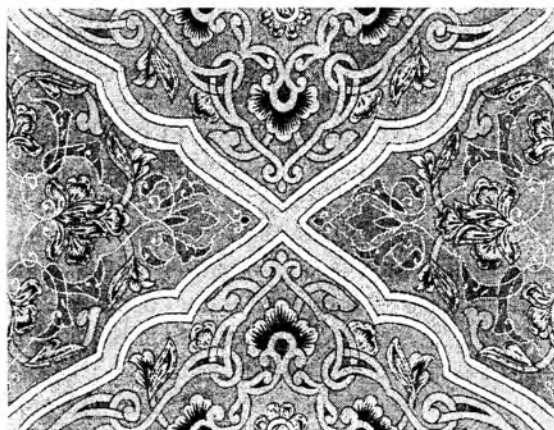
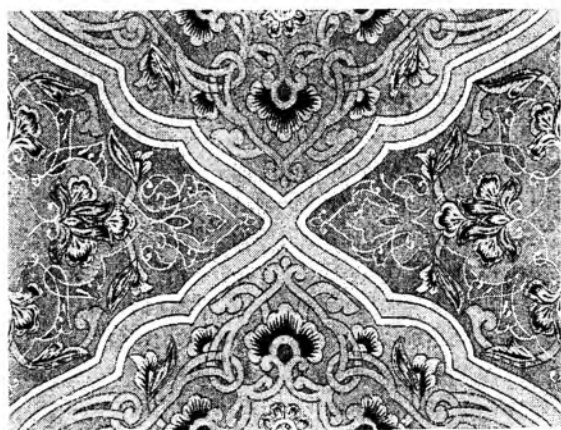

Совук
ранглар
гаммаси

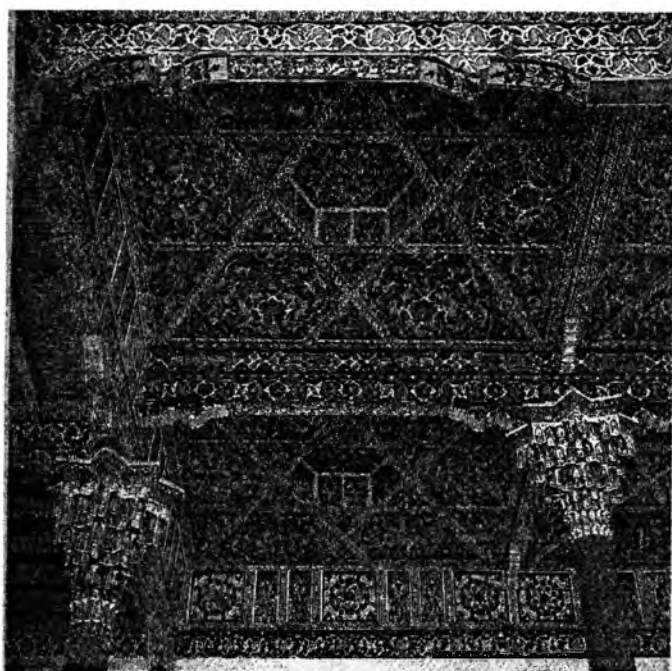

42-расм. Р.Ахмедовнинг
«Тонг. Оналик» асари.

Рангларнинг
тусланиши

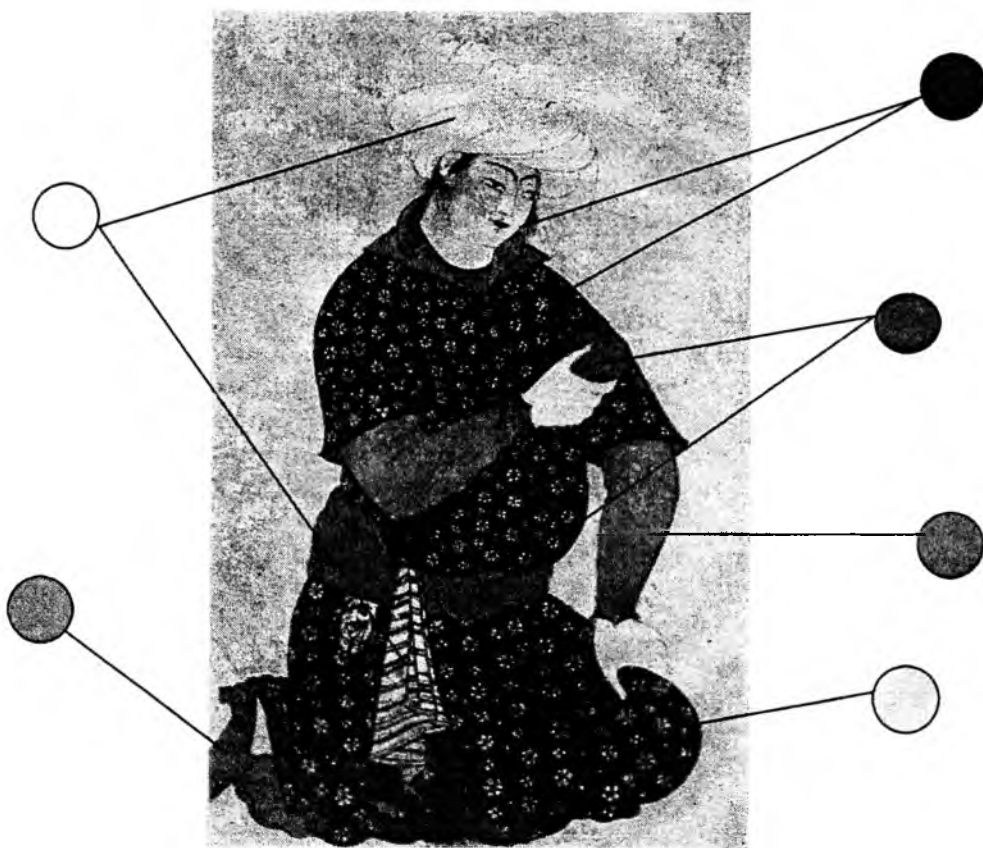

43-расм. Турли колоритда бажарилган ўсимликсимон
нақш композиция.

Накшлар илиқ (қизил)
колоритда бажарилган

44-расм. Жомий масжиди, шифт ва устун шарафасидаги
накшнинг бир қисми. Қўқон XIX аср боши.

45-расм. Анор ушлаган ўсмир. Миниатюра. Исфохон
услуги. XVII аср.

Суратда ўсмирнинг белбоғига илинган йўлсимон, майда қизил ва қора чизиклар билан безалган оқ сочиқ тасвирланган. Оқ сочиқ поклик рамзи бўлиб, ўсмирни руҳан ва жисмонан покиза эканлигига ишора қилади. Сочикдаги қизил ва қора чизиклар ҳаёт эзгулик ҳамда ёвузликдан иборатлиги, яна кун-тун ва кундуздан иборатлигини ифодалайди.

Ички яшил кийими – ўсмирнинг мусулмон эканлиги ҳамда оёқ кийими ҳам яшил рангда берилиши исломий йўлда юрганини англатади.

Амалий санъатда ранглар орқали рамзий маъноларга эга. Баъзи рангларни рамзий маъноларини 1-жадвалда берилган.¹

1-жадвал

Рангларнинг рамзий маънолари

№	Рамзлар	Маъноси
1	Яшил ранг	Она табиат, ислом рамзи
2	Мовий ранг	Осмон, коинот, тинчлик, ёмон кўздан асраш рамзи
3	Қизил ранг	Ғалаба, олов, илиқлик, хурсандлик, шодлик, қон
4	Сариқ ранг	Муқаддаслик, ёруғлик, қуёш, кенглик
5	Қора ранг	Мотам, чексизлик, мавҳумлик, кўрқув, тушқунлик, ноаниқлик
6	Зангори ранг	Олий эътиқод
7	Оқ ранг	Поклик, озодлик, ёруғлик, бахт, омад

Бошидаги оқ рангли салла ўсмирни мусулмон ва бойлик рамзида тасвирлаган. Мусулмончиликда салла ўраш суннат ҳисобланиб, у ўлим рамзидир. Фоний дунёда туғилиш бор экан, ўлим ҳам муқаррардир.

Яъни бу синов дунёда инсон фақат эзгулик йўлида юришини англатади. Чунки бу дунёда инсон яхши ёки ёмон амалларнинг жавобини олади.

Тўқ гунафша рангдаги устки кийимнинг қоралиги рамзий маънода бу фоний дунё қоронғиликдан иборатдир, ушбу қоронғиликка қанча кириб борсанг, шунча ҳеч нимани тушуниб бўлмаслигига ишора қилинган. Устки кийимдаги қора замини ритмик такрорланган 3, 4, 5 олти япроқли ойгуллар тасвирланган. Бу билан ҳаёт борлик олам гўзаллигига ишора қилинган. Ўсмир қиёфасидани статик ва динамик ҳолатларни қиёфа илми орқали таҳлил қиламиз. Ўсмирликда сабза уриб чиққан соқол ва мўйлови унинг баҳолат ёшига етиши, жинсий етилганлигини билдиради.

Қора рангли соқоли ёшликни эслатади; кичик ҳажмдаги лаблари ўсмирлик ёшликнинг гўзал даври эканлигини эслатади; камон кўринишидаги икки қошнинг лочин қушдай акс эттирилиши ўсмирни ширин орзу-истаклар, парвозий ҳаёлларга берилишини билдиради. Суратда ўсмир бурни чиройли, нафис чизилган.

Чиройли бурун юзга гўзаллик бахш этиб турибди; ўсмирнинг кўзлари бир нуқтага қаратилган бўлиб, ҳаёлга чўмиб, ширин орзулар, муҳаббат нашидасини тортаётганини ҳам динамик ҳам статик ҳолатда акс эттирган; чап қўлни оёқ устига тираб туриши ўсмирни ўз кучига, иродасига ва ишончига суянишини билдиради. Ўнг қўлида анор ушлаб турганлиги статик ҳолат бўлиб, ҳар бир инсон муҳаббатини қалбида ўтказади ва ҳис қилади, деган маънони ифодалайди.

Мотамда қайғу ғамликда қора ва хира ранглардан фойдаланилади.

Тўйларда ёрқин қизил, сариқ, зарғалдоқ ва бошқа ранг колоритларда бажарилади.

Хулоса қилиб айтганда, колорит асар мазмунини ва ғоясини мусиқадаги дерижёр вазифасини бажаради.

Колорит тушунчасини қиёмага чиқариб ўргатиш тайёрлаётган кадрларимизни касбий ва шахсий фазилатларини шакллантириш муҳим аҳамиятга эга.

¹ Булатов.С.С., Салимов.С.Н., Мухторов.А. «Шердор мадрасаси безакларининг сирли олами». – Т., «Талкин», 2007, 14-бет.

ИНСОННИНГ ТАШҚИ ВА ИЧКИ ҚИЁФАСИНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

Тасвирий санъат асарларини томоша қилар экансиз, улар унсиз сўзлайди. Уларда бир дунё маънолар яширинганлигига гувоҳ бўласиз. Лекин уларни ўқиш ва англаш учун инсон бадний эстетик маълумотга эга бўлиши керак. Асарларни таҳлил қилиш маълум мезонлар асосида амалга оширилади. Чунончи, Исфахон миниатюра мактабига мансуб «Анор ушлаган ўсмир» асари ўзига хос маъно ва мазмунга эгадир.

Исфахон миниатюра мактаби XVII аср мусаввирларини инсоннинг руҳий олами қизиқтира бошлаши, манзаралар билан бойитилган портретлар, чизикларга эътибор қаратилган расмларни яратишга олиб келган.

Тасвирда тиз чўкиб ўтирган ва ўнг қўлида қизил анорни ушлаб ширин хаёлга чўмиб ўтирган ўсмирнинг психологик ҳолати акс эттирилган. Миниатюра Исфахон услубида бажарилган бўлиб, бошқа миниатюра мактабларидан фарқ қилади (46-расм).

Мусаввир ўсмирнинг психологик хусусиятини чизик, ранг ва шакллар орқали моҳирона тасвирлаган.

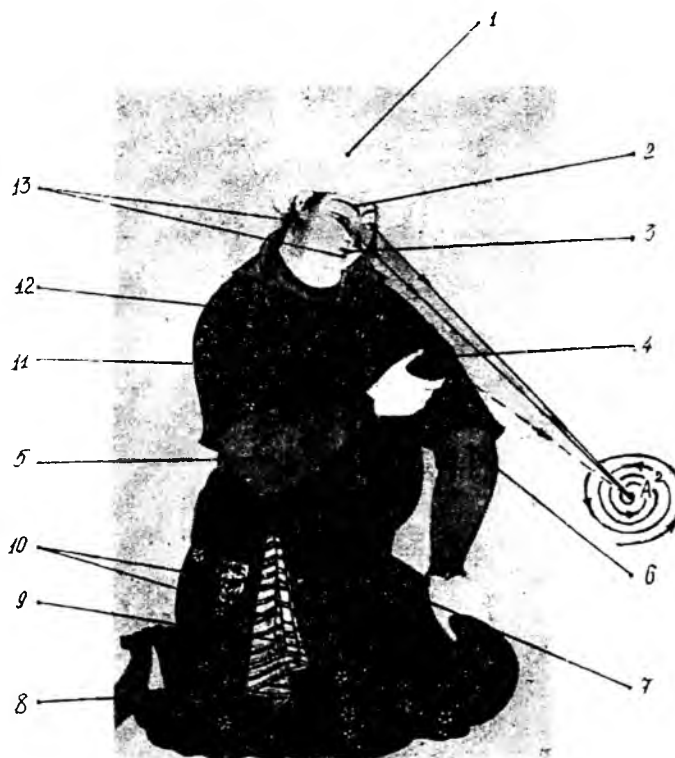
Тизза билан ўтирган ўсмир шарқ кишиси ва айни вақтда мусулмон эканлигига салла орқали ишора қилинган. Чап қўлини оёғига тираб ўтириши ўз кучига, ўзига ишонч рамзини билдиради. Ўнг қўлида кўксигача кўтарилган ҳолда қизил анорни ушлаб ўтирибди. Ўсмир қўлидаги анор эзгулик, тўқчилик, етуклик ва муҳаббат рамзида ифодаланган. Мусаввир ўсмирнинг ёшлик хусусиятини катта моҳорат билан акс эттирган.

Ўсмирлик ёшида болаликдан катталик ҳолатига кўчиш жараёни содир бўлиши, ўсмирларда психологик жараёнлар кескин ўзгариши билан ақлий фаолиятида ҳам бурилишлар сезилади. Биогенетик ўсишнинг биологик омиллари, яъни жинсий етилишнинг иккиламчи аломатлари ўса бошлайди, овознинг йўғонлашиши, мўйлов ва соқол пайдо бўлиши ҳамда орзу хоҳиш, нозик туйғу, соғинч изтироб, муҳаббат каби кечинмалар пайдо бўлишини, ўсмир тасвирини макон билан уйғунлигини мусаввир моҳирона мукаммал акс эттира олган. Кийимидаги қора ранг (тўқ гунафша ранг) заминидан ритмик ҳолда оқ гулларни контраст акс эттирилишида инсон руҳиятига хос бўлган зиддият ва қарама-қаршилиқни ҳис этиш мумкин. Ўсмирнинг ўтирган ҳолати орқали ўз кучига ишончини қизил белбоғ ва қўлини оёғига тираб суяниб туриши кўрсатиб турибди. Ўнг қўлида тўқ қизил рангдаги анорни қалби устига қўйиб туриши анор, яъни муҳаббат оламига чўмиб беихтиёр A^1 нуктадан A^2 нуктага, яъни хаёлот нуктасига тикилиб турган ҳолатини мусаввир моҳирона акс эттирган. Ушбу туйғуни ҳар бир инсонда бўлиб ўтиши ёки бўлиб ўтганлигига ишора қилинади. Муҳаббат олами нақадар гўзал олам эканлигига ишонч билдирилади. Ушбу тасвирий санъат асарини кўздан кечирар экан, ёши улуг инсонлар ёшлигини, ота-онасини, Ватан туйғусини қалбдан ҳис қилади.

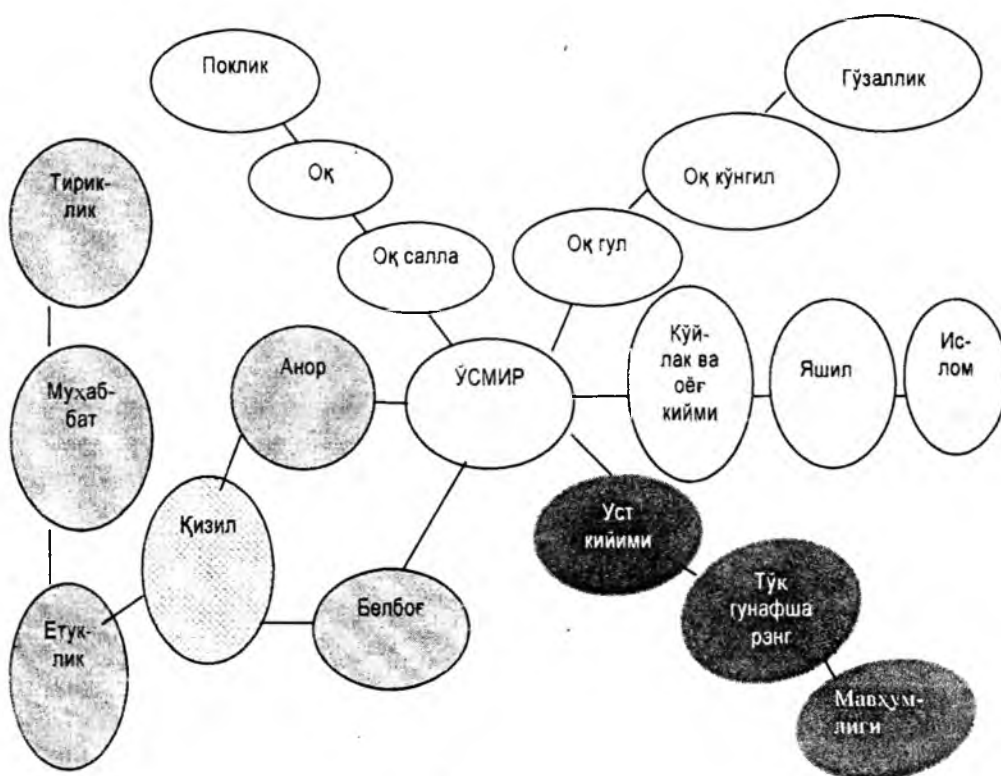
Асарни синчковлик билан томоша қилар экансиз, ўсмирнинг ширин хаёл сураётган психологик ҳолати акс эттирилган. Мусаввир ўсмирни кўз нуруни анорга эмас, балки ширин хаёл нуктасига қаратган. Аслида ўсмир аввал анорга қараб туриб беихтиёр ширин хаёл нуктаси A^2 нуктага кўчган. Шу ширин хаёл нуктасида ўсмир турли туман хаёллар оламига кирган.

Асарни таҳлил қилаётган томошабин: хаёл нима? Унинг қанақа турлари борлиги ҳақидаги билимларга эга бўлиши лозим.

Хаёл – нсон томонидан идрок этилган тасаввур ва хаёлий ҳолатларнинг вужудга келишидан иборат психик фаолиятдир. Хаёл инсон онгида вужудга келиб борлиқнинг қиёфасини ўзгартиришга йўналган бўлади. Хаёлнинг тасаввур хаёли, ижодий хаёл, ихтиёрсиз ва ихтиёрий хаёл каби турлари мавжуд. Амалга ошмайдиган ва кўпинча амалга ошириб бўлмайдиган иш-ҳаракат режаларини белгилайдиган хаёлни пассив хаёл деб юритилади.

46-расм. Анор ушлаган ўсмир. Миниатюра. Исфакон мактаби. XVII аср.
 A^1 – анор, A^2 – хаёл нуқтаси, 1 – салла, 2 – камон қош, 3 – лаби, 4 – анор,
 5 – ўнг қўли, 6 – чап қўл, 7 – белбоғ, 8 – оёқ кийими, 9 – белига осилган сочик,
 10 – оқ сочикдаги чизиклар, 11 – устки қора кийими (тўқ гунафша ранг)
 12 – кийимдаги гуллар, 13 – соқоллари.

47-расм. Кластер усулида ўсмир либосларининг рамзий ифодаси.

Ихтиёрсиз хаёлда олдиндан белгиланган мақсад бўлмайди, бунда ирода фаол иштирок қилмайди. Асарда ўсмир ихтиёрсиз хаёлга, яъни ширин хаёллар оламидаги руҳий ҳолатга чўмгани акс эттирилган.

Энди асардаги ранг, чизик ва шакллардан яширинган ҳикмат дурдоналарини ўрганамиз. Асардаги ўсмир миллий либосларининг рамзий маънолари қуйидагилардан иборат:

Хулоса қилиб айтганда, Шарқнинг машҳур мусаввири Моний «Табиатни айнан тасвирлаш бу сарҳаднинг ниҳояси эмас, агар кимки расмлардаги ҳар бир чизикка жон бағишлай олар экан, санъат калитини у эгаллаган бўлади», деб бежиз айтмаган.

Мусаввир шундай уфқ топганларки, унга интилган сари янги-янги гўзаллик оламини очганлар, воқеяликларни, чизик, шакл ва ранг орқали унсиз овозда халққа етказ олганлар.

Шундай экан, асрлар давомида йиғилган улкан маданий бойликларни, хусусан, тасвирий санъат асарларининг ўзига хос томонлари, услублари, уларни яратган мусаввирларнинг муборак номларини унутишга ҳаққимиз йўқ. Шу сабабли бу ноёб сарҳад дурдоналарини сақлаш, фалсафий, эстетик, психологик, тарбиявий бошқа томонларини ёшларга ўргатиш ва келажак авлодга етказиш ҳар биримизнинг Ватан олдидаги бурчимиздир.

РИТМ (МАРОМ)

Кун ва туннинг, йил фасллари алмашиши, органик ҳаёт турли шаклларининг ривожланиш даврийлиги маълум вақтда юз беради. Бу даврийлик ва такрорланиш моддий шаклларда ўз изини қолдиради. Масалан, дарахт сояси қирқимида йил халқаларнинг такрорланиши йиллар фасллариининг кетма-кет қайтарилиши туфайлидир. Вақтдаги даврийлик эса ўз навбатида фазовий моддий шаклларда ўз аксини топади.

Инсон меҳнат жараёнларига хос бўлган ҳаракатларнинг ритмлилиги, такрорланиши у яратган турли буюмлар ва асарларнинг моддий шаклларида ҳам ўз аксини топади. Ритм реал борлиқ қонуниятларининг акс этиши сифатида барча санъат турларига кириб келган ҳамда бадиий шакл яратишнинг зарурий воситасига айланган. Мусиқа ва рақсда ритм товушлар ёки ҳаракатларнинг вақтдаги қонуний такрорланиши сифатида намоён бўлади. Архитектурада, дизайнда, тасвирий ва амалий санъатда элементларнинг фазодаги қонуний такрорланиши сифатида юзага чиқади. Бу санъат турларида ритм фазода тугун бўлиб, вақтдаги кетма-кетлик фазодаги такрорланишга алмашади. Шаклларнинг маълум ритм асосида фазода тартибли жойлашиши шаклларнинг бетартиб тўпламига қараганда кўришни, англашни енгиллаштиради, эслаб қолишни осонлаштиради.

Шакллар тенглиги ритмнинг энг содда қонунидир. Тенг ўлчамларнинг такрорланишидан вужудга келган тартиб метр, деб аталади. Метрик қатор элементларининг перспективада вертикал ва горизонтал бўйлаб қисқариб кўриниши туфайли ритмик қаторга ўхшаб кўриниши мумкин.

Тасвирий санъатда ва дизайнда ритмнинг энг кўп қўлланиладиган тури-элементларнинг такрорланишидан ҳосил бўлган ритмик қатордир. У фаол элементлардан тузилган узлукли, ўзгарувчи интервалли ёки бир-бирларига бевосита яқин турган элементлардан ташкил топган бўлиши мумкин. Ритмик қаторнинг интерваллари тўлдирилмаган фазолардан иборат бўлиши шарт эмас. Композициядаги ритмга қараб шакл урғу ёки интервал аҳамиятига эга бўлиши мумкин. Ритмик қатор қўшни элементларнинг математик тўғри нисбатда бўлган катталиклари асосида кўрилиши ҳам мумкин. Бундай қонуният узун ритмик қаторга хос бўлиб, у бутун қаторда ҳам унинг айрим қисмларида ҳам сезилиши мумкин. Бир қарашнинг ўзидаёқ қамраб олиниши мумкин бўлган композицияларда математик жиҳатдан ифодаланмаган қонуниятлар ҳам ишлатилиши ҳоллати учраши мумкин. Ритмик қаторларга қўйиладиган асосий талаб –

унинг аниқ кўриниши лозимлигидир. Бу қонуният элементларнинг катталиклари ва кетма-кетлигигагина асосланиб қолмасдан, балки уларнинг пластиклиги, фактураси ва ранги ҳам ритм асосида тузилган бўлиши мумкин. Бундай ритмик қаторлар камроқ даражада микдорий тавсифларга эга бўлади.

Ритм битта элементнинг қайтарилишига асосланган содда бўлиши ёки шакллар гуруҳининг такрорланишига асосланган мураккаб бўлиши мумкин. Мураккаб қаторлар бир нечта содда қаторларнинг бирга қўшилишидан ҳам ҳосил бўлиши мумкин. Ритмик тизим ичида метрик қаторларни шакллантириш мумкин; ритмик қатор элементлари сони турлича бўлган иккита метрик қаторни устма-уст қўйиш орқали ҳам ҳосил қилиниши мумкин; ритмик қаторларнинг ўзларини ҳам устма-уст қўйиш мумкин. Ритмик қаторларни ҳосил қилиш комбинациялари чексиздир.

Ритмни таҳлил этиш, унинг тизimini ўйлаш учун қаторларнинг урғуларини умумлаштирган ҳолда ифодаловчи график тасвирлар – «ритмик партитура» восита бўлиб хизмат қилади.

Ритмик тизимлар кўркемлигининг ривожланиши маълум чегараларга эга. Ритмик ўзгариш қонунининг яхлитлиги, амалга ошиши энг камида учта элементнинг такрорланишида юзага чиқади. Бир хил шаклларнинг сони тўрттадан кам бўлмаганда улар метрик қаторга айлана бошлайди. Учта шакл яхлит бирлик сифатида қабул қилинади. Қаторни ташкил этувчи элементларнинг мустақил туюлиши уларнинг сони 5–7 та бўлганда бутунлай йўқолади (Мюллер коидаси).

Қаторни узайтириш унинг кўркемлигини оширади, ритм инсон ҳиссиётига кучлироқ таъсир эта бошлайди. Лекин қаторни ривожлантиришнинг уни қабул қилиш имконияти билан боғлиқ бўлган юқори чегараси ҳам мавжуддир. Қоғознинг ҳаддан ташқари узунлиги томошабинни толиқтиради. Айниқса ритмик тартиб содда, урғулари фаол бўлганда унинг толиқтирувчи бир хиллиги тез ортиб боради. Бундай ҳолатни композицияси ритмнинг содда турларига асосланган айрим замонавий маъмурий ва турар жой бинолари мисолида кузатиш мумкин. Бир хиллик, зерикарлилиқ ҳиссини йўқотиш учун ритмни тўхтатиш, унинг узлуксиз кетма-кетлигини бузиш усулидан фойдаланилади.

Композиция якунланиши учун уни шакллантирувчи ритмик қатор тўхтатилиши, тугалланиши шарт. Ҳажм чеккасидан элементларнинг зичлашуви, қуюқлашуви бу мақсадга эришиш имконини беради. Турар жой бинолари тарзларининг тинч метри девор чеккаларининг кенгайтирилиши орқали тўхтатилиши мумкин.

Горизонтал ритмик қаторларнинг ҳаракати симметрик композицияларда осон тўхтатилади. Симметрик композицияда икки карама-карши томондан марказга қараб ривожланиб келаётган ритмик ҳаракат ўзаро мувозанатлашади. Акс ҳолда, яъни симметрик композиция марказидан икки томонга қараб ривожланаётган ритм ҳам ўзаро мувозанатлашади. Бунинг учун симметрик композиция марказини ривожлантириш, кучайтириш ёрдам беради. Ассиметрик композицияларда ритм динамикани, йўналтирилганликни кучайтириш учун хизмат қилади.

Композициянинг турғунлиги, мувозанатлашганлигига сокин метрик тизимлардан фойдаланиш орқали осон эришилади. Композициядаги динамика элементлари энг катта фарқланишга эга бўлган ритмик қаторлардан фойдаланиш орқали юзага келади.

Тасвирий ва амалий санъатда ритм одатда функция ва конструкция билан боғлиқдир. Ҳозирги замон оммавий индустриал курилишда метрик қаторлар андозали элементлардан фойдаланишга асосланган тузилмаларнинг хоссаларини ифодалайди. Машина ишлаб чиқариши операцияларининг такрорланишини ўзида акс эттирган метр композиция куришнинг энг кўп тарқалган қонуниятига айланди. Лекин ритмнинг содда элементлари йирик композициялардан мураккаброқ ритмлар билан биргаликда қўлланилмаса, толиқтирувчи бир хилликни вужудга келтиради.

Андозали элементларнинг такрорланишидан ташкил топган метрик қаторни объект ҳажмий шаклини мураккаблаштириш ҳисобига фаоллаштириш мумкин.

Объект композициясидаги содда метрик қаторларни улар мажмуаларини яратишдаги мураккаб ритмик қонуниятлар билан қўшиш янги имкониятлар яратади.

Ритм – шаклнинг турли элементларини яхлитликка келтириш, уларнинг жойлашини тартибга солишнинг муҳим воситасидир. Ритмнинг энг муҳим белгиси бу шакл элементлари ва улар орасидаги интервалларнинг такрорланишидир. Ритм табиатдаги турли ҳодисалар ва шаклларга, меҳнат жараёнларига, санъат асарларига ва бошқаларга хосдир. Ҳажмлар, бўлақлар, юзалар, қирралар ва бошқаларнинг қонуний такрорланиши ҳамда шакл элементлари сифатлари ўзгаришини тартибга солиш, булар ҳаммаси композиция воситалари сифатида ишлатилади.

Ритмик такрорланишлар бир хилда камайиб боровчи ёки ўсиб боровчи тарзда бўлиши мумкин. Шунга мос равишда такрорланиш икки турда – статистик (метрик) ва динамик бўлиши мумкин.

Метрик тартиб (метр) – бир хил шакллар композициясида улар орасида бир хил интервал билан такрорланадиган содда ритмнинг намоён бўлишидир. Бунга антик ибодатхоналар устунларининг жойлашини, цехда бир хил станокларнинг бир текис жойлашини, шкалалар, ишора лампалари, приборлар тугмалари ва ҳоказонинг бир текис жойлашини мисол бўлади.

Перспектив қисқаришда кўринадиган метрик қатор динамик тарзда қабул қилинади, бунда қаторнинг барча элементлари (ўлчамлар, интерваллар) кетма-кет қисқаради.

Метрик ва динамик қонуниятлар тушунчаси тузилишида қатор белгилари бўлмаган геометрик шаклларга ҳам қўлланилади. Ҳамма қисмлари бутун тана бўйлаб бир хил бўлган тўғри чизик текислик, цилиндрик ва шарсимон юзалар метрик тузилишга эгадир. Эгри коник кесмаларни (эллипс, парабола ва гипербола) динамик эгри чизикларга киритиш мумкин.

Шакллар (элементлар) орасида интерваллар бор ёки йўқлигига қараб метрик қаторларни икки гуруҳга: узлукли ва узулуксизга бўлиши мумкин. Метрик қаторнинг мумкин бўлган вариантларини батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Бир неча метрик қаторларнинг ўзаро қўшилишидан ташкил бўлган қатор анча мураккабдир. Мураккаб метрик қаторлар ўз навбатида учта гуруҳга бўлинади:

- 1) элементлари бир хил интервалда такрорланадиган мураккаб метрик қатор;
- 2) бир хил шаклларнинг турли интервалларда такрорланишдан вужудга келган метрик қаторлар;
- 3) тенг бўлмаган элементларнинг тенг бўлмаган интервалларда такрорланишдан вужудга келган метрик қаторлар.

Бир неча метрик қаторлар мавжуд бўлса, буюм композицияси бой ва ифодали бўлади. Композициянинг аниқлиги бир гуруҳ элементлари иккинчи гуруҳ элементларига кескин фарқлантириб жойлаштириш орқали эришилади.

Бундан ташқари иккинчи даражали қаторлар асосий қаторни тўлдириши ва қувватлаши лозим.

Техникада шаклларнинг метрик тартибга солиниши кўп ҳолларда конструкция талаблари билан боғлиқдир. Болт конструкциясида метрик қатор аниқ, сезилади – резба геометриясида ва бош қисми шаклида қирраларининг такрорланиши орқали билинади.

Динамик қаторлар метрик қаторлар каби шакллари қаторида интерваллар билан ва интервалларсиз ташкил этилиши мумкин энди. Прогрессия асосида тузилган ритмик қаторлар қонуниятларига тўхталиб ўтамиз.

Арифметик прогрессия асосида тузилган ритмик қаторнинг қонунияти шундан иборатки, ҳар қандай икки қушни интерваллар айирмаси бир хиллиги доимо сақланади. Энг содда мисол – натурал сонлар қатори 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7. Геометрик прогрессия ҳар бир кейинги интервалнинг катталиги ундан олдинги интервал катталигини маълум бир доимий сонга кўпайтиришдан ҳосил бўлган ритмик қаторларнинг қонунияти ҳисобла-

нади. Бундай қаторларни ҳосил қилишнинг геометрик усулидир. Ҳадлар ўзгариши эса «Олтин кесма» нисбатига асосланган ритмик қатордир.

Тасвирий санъатда ритмик такрорланишлардан фойдаланишга готика ибодатхоналарининг пештоқ фасадлари мисол бўла олади. Улар композициясида тузилиш мураккаблиги пастдан юқорига қараб ортиб боради.

Техникада динамик ритмнинг кўринишлари жуда турли-тумандир. Коник ва текис спирал пуржиналарнинг тузилиши, кўпгина ускуналарнинг бир хил бўлмаган шакллارга бўлиниши ва ҳоказо.

Ритмик тизимлар кўркамлиги имкониятларининг ўз чегараси бор. Агарда бир хил нотани қайта такрорлайверса ёки архитектуравий композиция битта элементни қайта такрорлаш асосида қурилса зерикарли бир туслик юзага келиши муқаррар.

МАСШТАБ (НИСБАТ)

Масштаб кенг маънода номаълум бир катталиқни бошқа маълум катталиқка нисбатлаш орқали топиш имконини берадиган муносабатдир. Масштаб тушунчаси ўзининг дастлабки маъносида ифодаланаётган чизик узунлигининг ҳақиқатда мавжуд бўлган чизик узунлигига нисбатини билдиради. Масштаб сонларда ёки маълум ўлчамдаги тўғри чизик кесмалари орқали ифодаланиши мумкин. Масштаб бўлганлиги туфайли биз чизикларни, хариталарни, тарҳларни ўқиш имкониятига эга бўламиз. Ушбу ҳолатда масштаб чизилган объект ўлчамларга мос унинг ҳақиқатдаги ўлчамлаирининг келиш даражасини ифодалайди.

Инсон кўраётган бирор нарсанинг катталигини реал сезиши учун уни яхши маълум бўлган бошқа бир нарса билан ақлан солиштириб кўриши лозим. Космик станциялар томонидан олинган Ой юзаси суратларидаги предметларнинг ўлчамларини нигоҳан аниқлашимизга имкон йўқ. Чунки унда солиштириш эталони бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган илгари бизга маълум бўлган бирор бир предмет кўзга ташланмайди. Шу сабабга кўра баланд тоғ манзаралари тасвирларида, денгиз кўринишларида ўлчашнинг солиштирма бирлиги сифатида хизмат қилиши мумкин бўлган кўз ўрганган бирон бир предмет бўлмаса, ўлчамларни ва масофани микёсини сезиш қийин.

Инсон ўз фаолияти натижасида дунёни ўзгартира бориб, бинолар, муҳандислик иншоотлари, улар мажмуалари ва шаҳарлардан иборат моддий муҳитни шакллантиради. Архитектуравий муҳитга инсон ўз ҳаёти давомида фойдаланадиган барча нарсалар саноат техникаси, саноат буюмлари, транспорт воситалари, маданий-маиший буюмлар киради. Инсон барча нарсаларнинг ўлчовидир, шунинг учун ер юзида яратилган барча нарсалар унинг ўлчовларига мос келади.

Архитектура ва дизайнда масштаб асосий катталиқларнинг ўлчов бирлиги билан оддий солиштиришдангина иборат бўлиб қолмайди. Инсон барча нарсаларнинг ўлчови эканлиги кўп маънога эгадир. Бу тушунча учта томон бирлигида кўрилиши лозим. Инсон бўйи ва қомати асосий ўлчовларининг антропометрик маълумотларини очиб берувчи биринчи томон бино, иншоотлар ва бошқа барча нарсаларнинг физик катталиқларини аниқлашда асосий омил бўлиб хизмат қилади. Бир ҳайвон инидай уй ёки бир неча метрлик стул маъносиз нарсалардир. Буюмлар ўлчовларини камайтириш чегарасини аниқлаш осон (масалан, паст эшикдан кириш қийин), лекин уларнинг ўлчовларини ошириш масаласи анча мураккабдир. Иккинчидан инсон фаолиятининг ва атроф муҳит билан боғлиқлигининг турли-туманлигида намоён бўлади. Жамият ҳаёти фаолиятини ифодаловчи жараёнлар қанчалик турли туман ва мураккаб бўлса, сунъий муҳитни шакллантиришга қўйиладиган талабларни юзага келтирадиган алоқалар ҳам шунчалик мураккаб ва кенг бўлади. Биринчи навбатда бу жамият эҳтиёжлари туфайли юзага келган янги иншоотлар, буюмлар ва функцияларда намоён бўлади. Шу туфайли архитектуравий масштаб тушунчасига инсоннинг ривожланаётган талабларини ифодаловчи физик катталиқларнинг нисбати ҳам киради.

Шунга асосланган ҳолда турли бинолар ва буюмлар турлари учун меъёрий қоидалар ишлаб чиқилган. Агарда инсон антропометрик кўрсаткичлари деярли турғун, ўзгармас бўлса, жамият эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлган функционал меъёрий кўрсаткичлар доимо аниқлаштирилиб борилади ва у нисбий характерга эгадир.

Ушбу масаланинг учинчи томони ҳам бор. Архитектор ёки дизайнер бирор бино ёки предмет лойиҳасини яратишда турли композицион воситаларнинг гармоник ўзаро алоқасини ўзининг тушунишига мос равишда қўллашга ҳаракат қилади. Шу тарзда архитектура ва дизайн индивидуаллик юзага келади. Умумий алоқадорлиkning бошқа қутбида томошабин, фойдаланувчи одам ўз ҳиссий қабул қилиш хусусияти билан турибди. Бу қабул этиш ҳам маълум даражада индивидуалдир.

Инсоннинг тасвирий ва амалий санъат билан алоқадорлигини ифодаловчи учта томонни кўриб чиқдик. Булардан биринчи ва иккинчиси архитектор қўлига физик ўлчамлар билан бевосита боғлиқ бўлган антропометрик ва меъёрий маълумотларни беради. Учинчи томон инсоннинг архитектура ва дизайн билан ҳиссий ижодий боғлиқлигини ифодалайди ва эстетик тушунчалар билан боғлиқдир.

«Инсоннинг барча нарсаларни ўлчаш тушунчаси архитектура ва дизайнда миқдор ўзгаришидан сифат ўзгаришига ўтади. Масштаб архитектуравий композиция воситаси ҳамда шаклнинг бадий сифати кўринишида юзага чиқади. Объект кўркемлиги масштаб топилганлигига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Кўпинча масштаб бинолар образларини яратишда муҳим роль ўйнайди. Масштаб шаклнинг муҳим хоссаси бўлиб, ҳажм бўлакларининг бутун ҳажмга нисбатида намоён бўлади.

Масштабни ўрганишда бир қатор тушунчаларга дуч келинади.

1. Масштаб бино ёки буюмнинг вазифаси, функционал ички тузилиши ва конструкциясига боғлиқдир.

2. Масштаб ҳажмнинг бир нечта қисмларга бўлинишида ва уларнинг бутунликка нисбати билан аниқланади.

3. Буюмнинг масштаби уни ўраб турган муҳит билан боғлиқдир.

4. Тасвирий ва амалий санъат инсон масштаб ўлчовидир.

Қайд этилган сифатларнинг ўзаро мувофиқлашуви, уларнинг яхлит бир тизимга келтирилиши ҳажмнинг масштабини белгилайди. Масштаб кичик нисбатлардан бошлаб йирик нисбатларгача бўлган кенг ораликка эгадир. Функция билан боғлиқ бўлган объект масштаби лойиҳалаш жараёнида белгиланади. Функция маълум маънода масштаб шаклланишини белгилайди.

Фазони мақсадга мувофиқ функционал ташкил этиш асосида ҳар бир бинога табиий мос келадиган масштаб шаклланади (жамоат биноларида катта, тураржой биноларида эса кичик). Образли мазмунга боғлиқ, ҳолда катта масштаб маҳобатлилиқ аҳамиятини касб этади, оддий масштаблар – кичик, хонакилик тасаввурини беради. Кичик масштабларга нозиклик хос бўлиб, одатда кичик меъморчилиқ шаклларида, буюмларда, тураржой бинолари интерьерларида шинам ва тинч ҳолат ташкил қилишда қўлланилади.

Биноларнинг ички қисмлари ҳам ўз масштабига эгадир. У экстерьердагига нисбатан ўзгачадир. Интерьер масштаби экстерьер масштабига қараганда инсонга кўпроқ яқиндир. Бинонинг ташқи кўриниши ҳажми инсонга интерьерга нисбатан бегонароқдир.

Масштаблилиқ – шакл ва унинг элементларининг инсонга, уни ўраб турган фазога ва бошқа шаклларга нисбатан ўлчамлари жиҳатидан мос ва мувофиқ келишидир.

Барча предметлар ва буюмлар инсон гавдаси ўлчамлари билан мувофиқлашиши лозим. Предметларнинг масштаблилиги ҳақидаги тасаввур инсонни ўраб турган буюмлар ва предметлардан кундалиқ фойдаланиш жараёнида шаклланади. Масштабни сезиш бу дунёни, айрим буюмларни уларнинг аниқ ўлчамларида қабул қилишдир.

Масштаб тўғридан-тўғри маънода предмет ўлчамларининг чизмадаги катталиги билан унинг ҳақиқий ўлчам нисбатидир. Бадий лойиҳалаш амалиётида масштаб

деганда, иншоотлар ёки буюмларнинг ўлчамлари жиҳатидан инсонга мувофиқ келишидир. Бу маънода масштаб абсолют эмас, балки нисбий катталиқдир.

Машиналар, приборлар, маиший буюмлар ва шуларга ўхшаш нарсаларни лойиҳалашда уларнинг ўлчамлари бажариш функциясига мос келишига, атроф муҳит билан мутаносиб бўлишига эътибор бериш лозим. Ҳатто металлларга ишлов берадиган йирик дастгоҳлар шакллари ва ўлчамларида ҳам масштаблик бўлиши лозим. Уларнинг ўлчамлари доимо маълум даражада ўзгармай қоладиган деталлари, машинани қўл билан бошқариш органлари, кабиналари, зиналари, тутқичлари ва шунга ўхшаш қисмлари бизга бутун машинанинг, приборнинг, интерьернинг ҳақиқий ўлчамлари ҳақида ахборат беради.

Антропометрик катталиқлар инсон бевосита фойдаланадиган буюмларнинг масштаблилиги учун асос бўлади. Масштаб кўрсаткичлари сифатида турли конструктив элементлар – гишт, тўсин, эшик ва дераза, замонавий уй девор панеллари ва бошқалар хизмат қилади.

Масштабlilikдан композиция сифатида, асосан буюмнинг бадиий кўркемлиги мулоҳазаларига таянган ҳолда анча эркин фойдаланиш лозим. Масалан, эшик жойи тик турган одамнинг бўйи билан боғлиқ бўлган аниқ масштабга эга бўлса ҳам жамоат биноларида бу масштаб қисман бузилади ва эшиклар турар жой биноларидагидан каттароқ қилинади. Бу билан ташкилот клуб ва бошқа шунга ўхшаш биноларнинг жамоат аҳамияти билдирилади.

Маълумки, масштабни сезиш ва шаклни қисмларга бўлиш ўртасида боғланиш бор. Шакл қанчалик йирик қисмларга бўлинса, у шунчалик катта масштабли бўлиб туюлади.

Предмет ва иншоотларнинг масштабли кўркемлиги бошқа кўпгина омилларга ҳам боғлиқдир. Оқ ва очиқ рангли предметларнинг ўлчамлари худди шундай бўлган қора рангли предметларникига қараганда каттароқ бўлиб кўринади.

Тор фонда ёки кичик шакллар қуршовида бўлган предмет худди шу ўлчамдаги, лекин кенг жойда ёки катта шакллар орасида жойлашган предметларга қараганда каттароқ бўлиб кўринади. Оддий кўриш иллюзиясига вертикал чизиқларни горизонтал чизиқларга қараганда ортиқроқ баҳолаш мисол бўлади. Шунга биноан вертикал равишда бўлинган шакллар горизонтал бўлинган шаклларга нисбатан узунроқ туюлади. Иккита тенг бўлакка бўлинган тўғрибурчакнинг юқори қисми пастки қисмига нисбатан йирикроқ туюлади.

МОДУЛ

«Модул» – бу бирор-бир предмет ўлчамларини ҳисоблашга асос қилиб олинган катталиқдир.

Деталлар ўлчамларининг модулга тушишлиги улар ёрдамида битта буюмнинг ўзини турлича йиғиш ёки уларни бошқа буюмларда ишлатиш имконини беради. Асосий модул нарсанинг бошланғич ўлчамидир; бу турли объектлар учун умумийдир ва у кўрилмасида деталлар ўлчамларини координациялаш учун асос бўлиб хизмат қилади. Метрик тизимга амал қиладиган кўпгина мамлакатларга асосий модул сифатида 100 мм (10 см) қабул қилинган.

Буюмларнинг модулга асосланган ўлчамлари унификациялаштирилган элементларининг ўзаро алмаштирилишини таъминлаши ва саноатнинг ҳамма соҳалари учун қабул қилинган «Маъкул қурилган сонлар» меъёрий ҳужжатларнинг антропометрик талабларига мос келиши лозим.

Модул дизайнда ҳам кенг фойдаланилади, у айниқса унификациялаштирилган элементлардан ясаладиган турли жиҳозларни лойиҳалашда ишлатилади. Турар жой бинолари учун мўлжалланган мебель ва бошқа жиҳозлар архитектурада қабул қилинган ўлчамларга асосланган модул бўйича лойиҳаланади.

Модулли координациялаш прибор ва станоксозликда, айниқса унификация ва агрегатлаштириш ривожланган соҳаларда кенг қўлланилади. Бу соҳаларда асосий модуль сифатида 5 см қабул қилинган.

Бадий лойиҳалаш амалиётига ягона модуль тизимини жорий этиш буюмлар шаклини яратиш билан боғлиқ бўлган кўпгина масалалар ечимини енгиллаштириш омили бўлади.

КЕНГ ҚЎЛАМЛИЛИК

Кенг қўламлилиқ – шакл ва унинг қисимларининг инсон ҳётида тутган ўрни, уни атрофга ва бошқа шаклларга муносабатини билдирувчи ўлчовидир. Ҳамма буюм ва маҳсулотларнинг инсон ҳуассасига нисбатан муқояса қилинганидир.

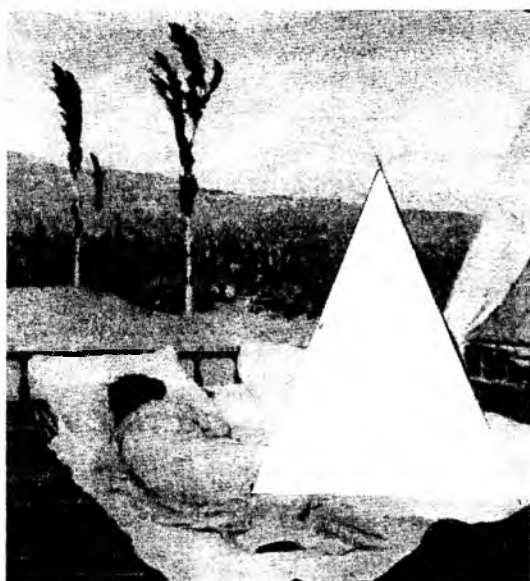
Кенг қўламлилиқ сезгилари маҳсулот ва буюмлар билан кундалиқ фойдаланиш жараёнида шаклланган. Қамровлик тушунчаси – бу борлиқнинг аниқ тушунчаси бўлиб, айрим воқеликларни унинг улугворлиги аниқлигида ҳис қилинишидир. Кенг қўламлилиқ муқоясалашнинг аҳамияти, буюмнинг чизмадаги ҳажми билан бор катталиқдаги ҳажми орасидаги муносабатдир. Амалиётда, бадий лойиҳалаш – муқоясалаш қурилманинг инсонга, шунингдек, буюмларнинг бир-бирига ва ҳажмига солиштирмасидир (48(а,б)-расмлар).

Машиналарни, асбоблар, маиший буюмларни лойиҳалашда кенг қўламлилиқ қўл келади, ҳамда уни атроф-муҳитга боғлиқлигини солиштирган ҳолда назарда тутиш керак. Ҳатто темир ишловчи дастгоҳларда ҳам кенг қўламлилиқ шакл ва ҳажм доирасида яхши юзага чиқиши керак. Муқоясалашнинг меъморий кўрсаткичлари турли конструктив қисмларда юзага чиқади. Буюмларнинг унча катта бўлмаган маҳсулотлари (муқоясалаш кўрсаткичи) кенг қўламлилиқда йирик кўринади. Катталариники эса кичик, ҳатто бу борада уларнинг бор бўйи, ўлчами ўзгариб қолсада нисбатан юқоридагича кўринади. Бу шакл кўринишининг қонуниятларидан бири сифатида эркин ижодий ёндашишга изн беради. Бу ўзгаришда бадий кўркемлиқ назарда тутилганлиги сезиларлидир.

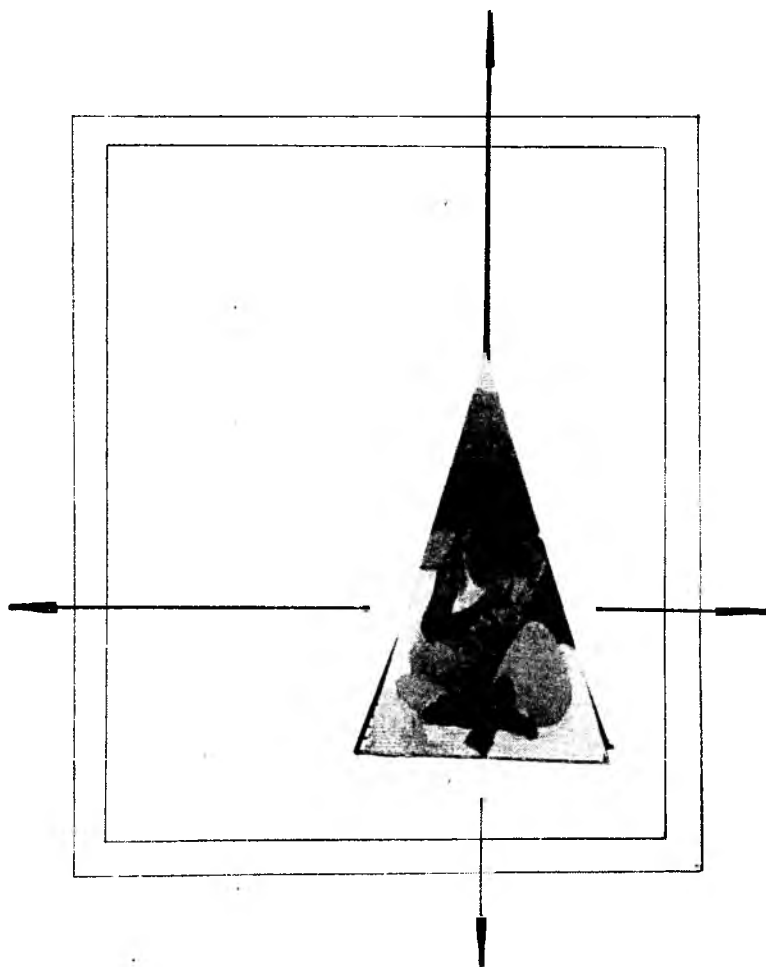
Эшик кенглиги аниқ бир ўлчамга эга бўлсада, одам бўйига монандлиқ шарти билан боғлиқлигига кўра, бу вазифани жамоат жойларида ҳал этишда ўлчамнинг тузилишини эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир. Чунки бионинг умумий кўркини муқояса ҳолда эътиборга олиш жоиздир. Бу жамият бинолари клублар, театр ва бошқаларга хосдир.

Шакл қисмлари кенг қўламлилигини илғашда ўзаро боғлиқлиқ мавжуддир. Шакл қисмлари қанча йирик бўлса, у умум жиҳатдан йирикдир. Муқояса ифодавий таъсирчанлиги буюм ва қурилишларда кўзга ташланишининг бошқа жиҳатларига ҳам боғлиқдир. Оқ ва ёрқин буюмлар ўлчами жиҳатидан қора буюмлар билан тенг бўлсада, уларга нисбатан йирикроқ улугворроқ кўринади. Чекланган фонлар доирасида жойлашган ёки кичик шакллар орасидаги буюм катта буюмлар орасидаги буюмга нисбатан гарчи улар бир хил катталиқда бўлса-да, каттадай кўринади. Кўришнинг оддий қамрови – тик чизиқлар катталигини ётиқ чизиқларга қараб баҳолашдир. Ўз-ўзидан тик йўналишда қисмланган шакл ётиқ ҳолатда бўлинган ёки бўлинмаган шаклларга нисбатан баланд кўринади. Тўғри бурчакнинг тана қисми паст қисмига нисбатан йирикроқ бўлиб кўзга ташланади. Муқоясалаш масалаларининг тўғри ечими ашёлар хусусиятининг буюм тайёрлаш йўллари ва конструкциясига боғлиқдир.

Яхлитлиқ қонуни асосида композициянинг бир бутун асар сифатини намоён бўлишига эришилади. Бунда композицияларнинг шунчаки унсурлар билан тўлдириб қўйилмай, балки уларнинг маълум қонун-қоида ва ғоя, мазмунлар асосида яратилишига ёрдам беради. Бу эса ўз навбатида композиция яратувчининг маҳорати ва билимига ҳам боғлиқдир.

48(a)-расм. Асардаги кенгликнинг рамзий кўриниши.

48(б)-расм. Асардаги кенгликнинг рамзий кўриниши.

Мазкур қонуннинг моҳиятини унинг асосий белгилари ва хусусиятларини таҳлил қилиш орқали очиб бериш мумкин. Яхлитлик қонунининг асосий белгиси – композициянинг бўлинмаслиги (бир бутунлиги)дир. Аммо у кичик даражада алоҳида бўлақлардан иборат бўлади.

Лекин ҳеч қачон бир нечта деб идрок этилмайди. Бўлинмаслик композицияда ижодкор томонидан топилган бўлғуси асарнинг барча бўлақларини бир бутун, яхлитликка бирлаштира олувчи аниқ бир ғоя орқали ўз ўрнини топади.

Композиция яратишда энг аввало унинг шакл берувчи таноб ва бандларига, кейин эса уни тўлдирувчи унсурларига эътибор берилади. Лекин композиция яратишда шу нарсаларга ҳам эътибор бериш керакки, унда ижодкор нақш композицияси чизилиш жойи, атроф-муҳити, табиати, ёруғ соянинг тушиши ва бошқа қонун-қоидаларга амал қилган ҳолда ўз ғоя мазмунини тўлиқ кўрсатиб беришга эриша олсин. Бунда композициядаги бирор бир унсур ортикчалик ёки камлик қилмаслиги керак.

Яхлитлик қонунида яна шуниси эътиборга молики, унсурларнинг қайта-қайта такрорланиши ёки хилма-хиллиги ҳам композициянинг мазмун моҳиятида муҳим роль ўйнайди. Яратилган композициянинг шакл унсурлари, ранги ва ғоя-мазмунининг уйғунлиги асарнинг умуммазмунини кўрсатиб, унинг жозибадорлигини оширади.

Таъсирли эмоционал ҳиссиёт уйғотиш учун ижодкордан албатта иккинчи даражалини асосийсига буйсундириш, яъни ягона бир организмга жойлаш қобилияти талаб этилади.

Шунингдек, яхлитлик қонуни мазмунни мантиқан ва эмоционал кўриш, тасвирдаги унсур ва рангларнинг психологик ҳолатини, умуммазмунини тасвирлашда яққол намоён бўлади.

ЮЗАГА ТЎҒРИ ЖОЙЛАШТИРИШ

Жойлаштириш чизиш керак бўлган шакл ёки бирор тасвирни бирор-бир юзага мувофиқ тарзда тўғри жойлаштиришдир. «Компановка» барча мутахассислик ва соҳалар учун катта аҳамиятга эга. Миниатюра рассоми ўзи чизмоқчи бўлган композицияни юзага тўғри жойлаштириши керак. Ганч ўймакор уста ўйилиши керак бўлган нақшни девор юзасига тўғри жойлаштириши унинг иш сифатига катта таъсир этади. Зардўз тикиши керак бўлган нақш композицияси мато юзига тўғри жойлаштирилиши унинг бажарган иши янада нафисроқ бўлиб чиқишни таъминлайди.

ШАКЛЛАРНИ ТЕНГ ҚИСМЛАРГА БЎЛИШ

Шаклларни тенг қисмларга бўлиш худди унинг марказини топиш каби катта аҳамиятга эгадир. Чунки шаклларни тўғри қилиб тенг қисмларга бўлинса, композициядаги симметрия, ритм бузилмай шакл нафис бир текис ҳаракатда чиройли чиқади. Бундан ташқари чизилаётган нақш ёки шаклнинг бир қисми чизилиб, қолган бўлаги эса нусха кўчириш орқали чизилади.

КОМПОЗИЦИЯДА МУВОЗАНАТ

Композициядаги мувозанат ҳамма санъат турларида мавжуд. Наққошликда композицион мувозанатга алоҳида эътибор бериш керак (27,28-расмлар). Бу янги нақш композицияси бўлсин ёки унга қуйиладиган ранг бўлсин, мувозанат қонуниятларига риоя қилиш керак бўлади. Янги нақш композицияси чизилган вақтда унинг унсурлари иш майдонига тенг тақсимланса ва нисбатан катта-кичиклиги тенг бўлса, бу ҳолатда нақш гуллари мувозанатлашган бўлади. Бирор текисликка бир неча унсурлардан ташкил топган, симметрия қонунига амал қилиб мувозанатлаштирилган нақш композициясини чизиш мураккаб емас. Фақатгина симметрия қонунига тўла амал қилиб,

унсурлар орасидаги масофаларни тенг ва бир ҳхил катталиқда чизилиши ва симметрия марказий ўқи бўлиши талаб этилади. Симметрия қонуни ҳар доим текисликни тенг тақсимлайди. Янги нақш композициясини чизишда асосан симметрия қонунига асосланади.

КОМПОЗИЦИЯДА ЁРУҒЛИК, НУР ВА СОЯ

Композицияда ёруғлик мавзусини баён этишда ўқитувчи энг аввал ёруғлик манбалари ҳақида маълумот бериб, табиий ва сунъий ёруғлик ҳақида куёш ва турли хил ёритиш анжомлари ҳақида гапириши керак. Чунки композициянинг нафис ва чиройли кўринишида ёруғликнинг аҳамиятини тушунтириш керак. Ҳақиқатдан чуқурроқ фикр юратсак, нақш, ганч, ўймакорлик попопчилик, либос, мебель лойиҳалаш, кулолчилик, ёғоч ўймакорлик санъат наъмуналари кўрғазмаларини намоиш этишда ёруғлик ва ёритиш анжомларининг аҳамияти бениҳоя катталигини кўришимиз мумкин. Шу ўринда телекўрсатувлар тайёрлашда чироқ устасининг меҳнатини айтиб ўтиш жоиз бўлади. Тасвирий санъат ёки графика асари намунаси чизилаётганда намунани ёритиш, ёруғлик қайси томондан қандай меъёорда ёруғлик тушишининг аҳамиятини ўқувчиларга тушунтириш керак бўлади. Фақат бугина эмас, балки санъат асарлари кўрғазмасида ҳам ёруғликка катта аҳамият бериш керак бўлади.

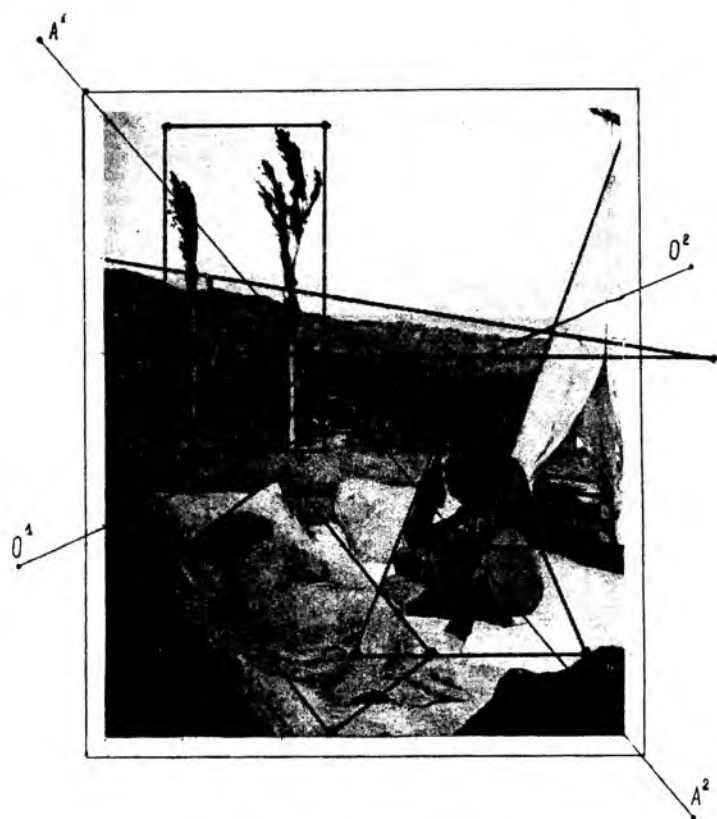
Масалан, юксак дид билан ўйилган ганч ўймасига ёруғликни кераксиз жойдан туширсак, уни кўрган киши яхши таассурот ололмайди ёки киши юзига ёруғликни даҳанининг пастки қисмидан туширсак қандай қиёфа касб этишини кўпчилик кузатган бўлса керак. Композицияда соя тўғрисида гапириш учун биз нурни билиб олдик. Чунки нур ва соя доимо биргадир. Шу сабаб нур борки, соя бор, дейилади. Ўқувчиларнинг бу мавзуга қизиқишини ошириш мақсадида уларга «ниманинг сояси йўқ» деб топишмоқ бериш ўринлидир.

Барча мутахассисликларда сояни тўғри кўрсатиш, бу ҳунарларнинг нозик томони ҳисобланади. Чунончи, ранг-тасвир ва қалам тасвирда соянинг аниқ ва тўғри кўрсатилиши тасвирнинг табиий ва жозибали кўринишини таъминлайди.

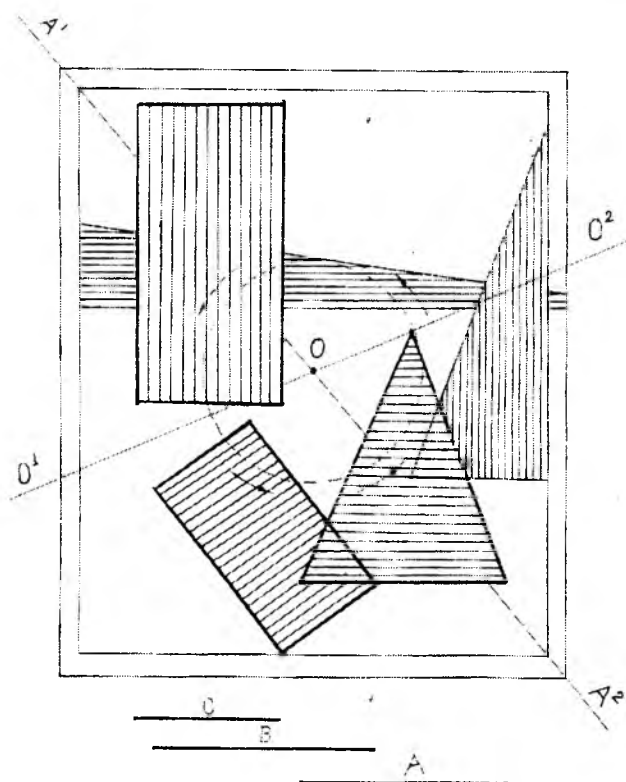
Ассиметрия – симметриянинг акси бўлиб, номутаносиб деган маънони англатади. Симметрия иштирок этган композицияларда ассиметрия иштирок этмайди. Бу қоида иштирок этган композицияларда маълум бир нақш бўлаги бир нуқта ёки чизикқа нисбатан худди унинг нусхаси сифатида кўчирилмайди, балки ҳаракатланаётган новда ёки гул-барглар бошқа йўналиш бўйича ўсиб чиқади.

Нисбийлик қонуни ҳам композиция яратишда ниҳоятда муҳим роль ўйнайди. Ижодкор композиция унсурларининг (таноб, барг, гул, новда ва ҳ.) бир-бирига бўлган нисбатини: банд билан банднинг, банд билан барг ва гулнинг, банд билан шукуфта ва навданинг, барг билан гулнинг, гулбарг билан новданинг ҳажм ва ўлчамларини сақлаб асарнинг тартибли, тўлиқ ва мукамал бўлишини таъминлайди. Машҳур уста наққошларнинг асарларини кузатар эканмиз, улар томонидан яратилган композицияларнинг нисбийлик қонунига амал қилганликларининг гувоҳи бўламиз. Композициядаги банд ва новдаларнинг қалинлиги 2:5 ёки 3:5 нисбийликда олинганлиги, кичик тўлдирувчи унсурларнинг эса асосий банд ва таноблардан қандай масофада туриши лозимлигини кўрсатиб туради. Булар орқали ижодкор ўзи хоҳлаган ғоя ва кўрсатмоқчи бўлган гўзаллигини намоён эта олади.

Олтин кесим қонуни. Бу қонун тўғрисида Б.Нигмоновнинг «Олтин кесим қонунининг нақшлардаги татбиғи» илмий мақоласида тўлиқ ва батафсил ёритилиб, исботлаб кўрсатилган. Унда айтилишича, «Табиатдаги ҳеч бир нарса ўз-ўзидан яралиб қолмаган, албатта уларнинг яратувчиси Аллоҳ Таолодир. У инсонларни шундай яратганки, улардаги кўзлар барча нарсаларни кўпроқ тўғри тўртбурчак шакли ичида кўради. Бунга инсонлар яратган жами нарсаларда кўпинча тўғри тўртбурчак шаклига мойиллигини кузатиб гувоҳи бўламиз. Демак, инсон ички сезгиси асосида ўзини ўраб турган муҳитини шу мутаносибликда кўради.

49-расм. Асардаги мувозанат.

50-расм. Асардаги мувозанат таҳлили.

Уста наққошлар томонидан яратилган баъзи асарларни шу қонун асосида кўриб чиқар эканмиз, унда шу нарсага гувоҳи бўлдикки, бу қонун ҳар доим ҳам янги нақш композицияларини чизишда қўл келавермас экан. Уста наққош Янги композицияда томошабиннинг диққатини нақшдаги баъзи бир гул, барг ва унсурларга қаратишни истаса, шу гул, барг ёки унсурларни бироз каттароқ қилиб чизганини кўрамиз. Бундан ташқари, нақшлардаги мувозанат ва ҳаракатни сақлаш учун нақшда тўлдирувчи унсурлар қўлланилади. Бу унсурлар ҳам нақшдаги чизилган унсурларга нисбатан «олтин кесим қонуни» нисбатида олинса, катта ҳам, кичик ҳам бўлиб қолмайди. «Олтин кесим қонуни» бизга атрофимиздаги ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг мувозанатини ва ривожланиш ҳаракатдалигини кўрсатиб туради.

Талабаларга «Олтин кесим қонуни»нинг ўргатилиши унинг табиат ва санъатдаги ўрни, борлиқнинг асосий ривожланиш қонунияти эканлигини, атроф-муҳитни кузатиш, бу оламнинг яратувчиси борлиги, **ўлчовли** дунё ҳақида тушунча бериши ва шу билимларни ўз ижодларида, янги нақш композицияларини чизишда кенг қўллашларига катта имконият беради».

Композиция қоидаларига: симметрия, ассиметрия, мувозанат, жойлаштириш (компоновка), ритм, турғунлик (статика), ҳаракат (динамика) ва композиция марказлари киради.

Бу қоидалар доимо ҳам композиция тузишда ёнма-ён келавермайди, чунки симметрия билан ассиметрия бир-бирининг акси бўлса, ритмик нақш композицияси учун композицияда марказ муҳим роль ўйнамайди.

МАСШТАБ (НИСБАТ)

Масштаб кенг маънода номаълум бир катталиқни бошқа маълум катталиққа нисбатлаш орқали топиш имконини берадиган муносабатдир. Масштаб тушунчаси ўзининг дастлабки маъносида ифодаланаётган чизик узунлигининг ҳақиқатда мавжуд бўлган чизик узунлигига нисбатини билдиради. Масштаб сонларда (сонли масштаб) ёки маълум ўлчамдаги тўғри чизик кесмалари (чизикли масштаб) орқали ифодаланиши мумкин. Масштаб бўлганлиги туфайли биз чизикларни, хариталарни, тарҳларни ўқиш имкониятига эга бўламиз.

Инсон кўраётган бирор нарсанинг катталигини аниқ сезиши учун уни яхши маълум бўлган бошқа бирор нарса билан ақлан солиштириб кўриши лозим. Космик станциялар томонидан олинган Ой юзаси суратларидаги буюмларнинг ўлчамларини нигоҳан аниқлашимизга имкон йўқ, чунки унда солиштириш **эталони** бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган илгари бизга маълум бўлган бирор-бир предмет кўзга ташланмайди. Шу сабабга кўра баланд тоғ манзаралари тасвирларида, денгиз кўринишларида ўлчашнинг солиштирма бирлиги сифатида хизмат қилиши мумкин бўлган кўз ўрганган бирон-бир предмет бўлмаса, ўлчамларни ва масофани сезиш қийиндир.

Инсон ўз фаолияти натижасида дунёни ўзгартира бориб, бинолар, муҳандислик иншоотлари, улар мажмуалари ва шаҳарлардан иборат моддий муҳитни шакллантиради. Бу муҳитга инсон ўз ҳаёти давомида фойдаланадиган барча нарсалар саноат техникаси, саноат буюмлари, транспорт воситалари, маданий майиший буюмлар киради. Инсон барча нарсаларнинг ўлчовидир шунинг учун ер юзида яратилган барча нарсалар унинг ўлчовларига мос келади.

Тасвирий ва амалий санъатда масштаб асосий катталиқларнинг ўлчов бирлиги билан оддий солиштиришдангина иборат бўлиб қолмайди. Инсон барча нарсаларнинг ўлчови эканлиги кўп маънога эгадир. Бу тушунча учта томон бирлигида кўрилиши лозим. Инсон бўйи ва қомати асосий ўлчовларининг антропометрик маълумотларини очиб берувчи биринчи томони бино, иншоотлар ва бошқа барча нарсаларнинг физик катталиқларини аниқлашда асосий омил бўлиб хизмат қилади. Буюмлар ўлчовларини камайтириш чегарасини аниқдаш осон (масалан, паст эшикдан кириш қийин), лекин

уларнинг ўлчовларини ошириш масаласи анча мураккабдир. Иккинчидан, у инсон фаолиятининг атроф-муҳит билан боғлиқлигини турли-туманлигида намоён бўлади. Шунга асосланган ҳолда, турли бинолар ва буюмлар турлари учун меъёрий қондалар ишлаб чиқилган. Агарда инсон антропометрик кўрсаткичлари деярли **турғун** ўзгармас бўлса, жамият эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлган функционал меъёрий кўрсаткичлар доимо аниқлаштирилиб борилади.

Ушбу масаланинг учинчи томони ҳам бор, мусаввир, архитектор ёки дизайнер би-рор бино ёки буюм лойиҳасини яратишда турли композицион воситаларнинг гармоник алоқасини ўзининг тушунишига мос равишда қўллашга ҳаркат қилади. Шу тарзда тасвирий ва амалий санъат, архитектура ва дизайнда индивидуаллик юзага келди. Инсоннинг тасвирий ва амалий санъат, архитектура ва дизайн билан алоқадорлигини ифодаловчи учта томонини кўриб чиқдик. Булардан биринчи ва иккинчиси мусаввир, архитектор ва дизайнер қўлига физик ўлчамлар билан бевосита боғлиқ бўлган антропометрик ва меъёрий маълумотларни беради. Учинчи томон инсоннинг тасвирий ва амалий санъат, архитектура ва дизайн билан ҳиссий-ижодий боғлиқлигини ифодалайди, у эстетик тушунчалар билан ҳам боғлиқдир.

Маълумки, архитектуравий масштаб бинолар образларини яратишда муҳим роль ўйнайди.

Масштабни ўрганишда бир қатор тушунчаларга дуч келинади.

1. Масштаб санъат асари, бино ёки буюмнинг вазифаси, функционал ички тузилиши ва конструкциясига боғлиқдир.

2. Масштаб ҳажмининг бир нечта қисмларга бўлинишда ва уларнинг бурчак нисбати билан аниқланади.

3. Санъат асари бино ёки буюмларнинг масштаби уни ўраб турган муҳит билан боғлиқдир.

4. Меъморчилик тасвирий ва амалий санъат ва дизайнда инсон масштаб ўлчовидир.

Қайд этилган сифатларнинг ўзаро мувофиқлашуви ва уларнинг яхлит бир тизимга келтирилиши ҳажмнинг масштабини белгилайди. Масштаб кичик нисбатлардан бошлаб йирик нисбатларгача бўлган тенг оралиққа эгадир.

Биноларнинг ички қисмлари ўзига хос масштабга эгадир. У экстерьердагига нисбатан ўзгачадир. Интерьер масштаби экстерьер масштабига қараганди инсонга кўпроқ яқиндир. Бинонинг ташқи кўриниши ҳажми инсонга интерьерга нисбатан бегонароқдир. Масштаблилик шакл ва унинг элементларининг инсонга, ўраб турган фазога ва бошқа шаклларга нисбатан ўлчамлари жиҳатидан мос ва мувофиқ келиши лозим. Барча буюмлар эса инсон гавдаси ўлчамлари билан мувофиқлашиши керак. Буюмларнинг масштаблиги ҳақидаги тасаввур инсонни ўраб турган буюмлар кундалик фойдаланиш жараёнида шаклланади. Масштаб тўғридан-тўғри маънода бу предмет ўлчамларининг чизмадаги катталиги билан унинг ҳақиқий ўлчамига нисбатидир. Бадий лойиҳалаш амалиётида масштаб деганда, иншоотлар ёки буюмларнинг ўлчамлари жиҳатидан инсонга мувофиқ келишидир. Бу маънода масштаб абсолют эмас. Балки нисбий катталикдир. Машиналар тасвирий ва амалий санъат, майиший буюмлар ва шуларга ўхшаш нарсаларни лойиҳалашда уларнинг ўлчамлари бажариш функциясига мос келишига, атроф-муҳит билан мутаносиб бўлишига эътибор бериш лозим.

ЁРУҒЛИК ВА РАНГ КОНТРАСТИ

Буюмлар ранги муҳит шароитидан келиб чиққан ҳолда доимо ўзгариб туради. Бунда ёруғлик катта аҳамиятга эгадир. Бир буюмнинг таниб бўлмас даражада ўзгариб кетганини қаранг. Агар буюмга тушаётган ёруғлик совуқ ранг бўлса, соялар илиқ ранг бўлиб ва аксинча тушаётган ёруғлик илиқ ранг бўлса, соялар совуқ ранг бўлиб кўринади. Ёруғлик ва ранг контрастлари буюмнинг букилган жойларида, яъни

шаклнинг бурилишларида, шунингдек контраст фон билан туташув чегараларида аниқ ва равшан идрок этилади.

ЁРУҒЛИК КОНТРАСТИ

Мусаввирлар тасвирда буюмларнинг турли тусларини ифодалашда ёруғлик «контраст»ларидан фойдаланадилар. Оч рангдаги нарсаларни тўқ ранглилари ёнига қўйиб, ранглар контрасти кучайтирилади ва улар шу усулда шакл ифодасини ёритишга эришадилар. Оқ ва қора фонларда жойлашган бир хилдаги кулранг тўртбурчакларни бир-бирига таққослаб кўринг. Улар бир неча хилда кўринади. Кулранг қора фонда аслига кўра очроқ оқ фонда эса тўқроқ бўлиб кўринади. Бу контраст ҳодисалари ёруғлик ва ёрқинлик контрасти деб аталади.

РАНГ КОНТРАСТИ

Биз буюмлар рангини атроф-муҳит фонига нисбатан идрок этамиз. Оқ дастурхон устига олов ранг апельсинлар қўйилса, дастурхон ҳаво ранг, яшил олма қўйилганда пушти ранг бўлиб кўринади. Бунга сабаб, нарсалар рангига нисбатан фон ранги қўшимча ранг тусларини ўзгартиради. Кулранг фон қизил буюм ёнида-совуқ, кўк ва яшил буюм ёнида эса илиқ бўлиб кўринади. Бир хил 3 та тўғрибурчак берилган. Улар кўк фонда оловранг тусда, сариқ фонда – бинафша, яшил фонда – пушти ранг тусларга киради. Яъни бу тўртбурчаклар фон рангига нисбатан қўшимча рангларни ўзлаштиради. Буюм ранги оч фонда – тўқроқ тўқ фонда эса очроқ бўлиб кўринади.

Ранглар контрасти ҳодисаси ҳар қандай ранг атрофдаги бошқа ранглар таъсири натижасида асл рангига нисбатан ўзгаришини кўрсатади. Қўшимча ранглар бир-бирлари ёнида ёрқинроқ ва тўқроқ бўлиб кўринади. Бу жараён асосий ранглар орасида ҳам мавжуд. Масалан, қизил помидор ош кўклар ёнида янада қизилроқ, бақлажон сариқ шолғом ёнида янада бинафшароқ кўринади. Кўк ва қизил ранглар контрастлари совуқ ва илиқ ранглар контрастлари тимсолидир. Кўпчилик Европа рангтасвирчилари Тициан, Пуссен, Рубенс, А.Ивановлар яратган асарлар колорити драматик контраст ҳолатини кучайтириб туради.

«Умуман олганда контраст, деб таъкидлайди атоқли рус мусаввири ва олими Н.Волков асарда рангларни бир-бирига қарши қўйиш мусаввирларнинг асосий услубидир».

Атроф оламда бир рангнинг иккинчисига таъсири биз кўрган мисолларда бир-мунча мураккаб бўлиб, ёрқинлиги ва ранг контрастлари катта аҳамият касб этади ва расм чизаётган кишига рангларнинг амалдаги уйғунликларини аниқроқ кўриб, ҳис қилишга ёрдам беради. Улар олган билимларидан амалий ишларида фойдаланадилар. Ёруғлик ва ранглар контрастларидан фойдаланиш тасвирий асарлар жозибadorлигини янада оширади.

ХУЛОСА

Тасвирий санъат асарларининг фалсафий ва психологик таҳлилини янада самарали таъминлаш мақсадида қуйидаги назарий ва амалий таклифларга келинди:

– Тасвирий санъат асарларининг фалсафий ва психологик таҳлил этишнинг мезонлари яратилди;

– Халқ рассоми Раҳим Аҳмедовнинг асарлари мисолида бадиий таҳлил қилишнинг фалсафий ва психологик асослари ҳамда методикаси ишлаб чиқилди;

– Талабаларга тасвирий санъат асарларини бадиий фалсафий психологик таҳлил қилишга ўргатиш орқали тайёрлаётган кадрларимизнинг қуйидаги шахсий ва касбий фазилатлари шаклланди: талабаларнинг тасвирий санъат асарларни бадиий, психологик ва фалсафий таҳлил қилишга оид билим, қўникма ва малакалари шаклланди;

– Талабаларни дунёқараши шаклланди ва уларнинг шахсий ҳамда касбий фазилатларида ижобий ўзгаришлар юзага келди.

Ўзбекистон халқ рассоми Р.Аҳмедовнинг «Тонг. Оналик» номли биргина асари бадиий таҳлил объекти қилиб олинди.

Бизнинг фикримизча, талаба-ёшларимиз бошқа ўзбек ва чет эл рассомларининг ҳам асарларини шу усулда таҳлил қила олишга ишонамиз. Маълумки, ҳар бир рассом ўз ижодий йўли, ўз услубига, фалсафасига, психологиясига, колоритига, фикрига ва ғоясига эга. Раҳим Аҳмедов ҳам санъат калитини эгаллаган мусаввир ҳам устоздир.

Шундай экан, асрлар давомида улкан маданий бойлигимиз, хусусан, ўзбек миллий тасвирий санъат асарларини ўзига хос томонлари, услублари, уларни яратган мусаввирларнинг муборак номларини унутишга ҳаққимиз йўқ. Ана шу сабабли бу ноёб сарҳад дурдоналарини сақлаш, илмий ўрганиш, уларни ёшларга ўргатиш ва келажак авлодга етказиш муҳим вазифамиздир. /

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. «Юксак маънавият – енгилмас куч». – Т., «Маънавият», 2008-2009.
2. Каримов И.А. «Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиёти пойдевори». – Т., «Шарқ» нашриёти, 1997.
3. Каримов И.А. «Жаҳон молиявий – иқтисодий инқирози. Ўзбекистон ша-роитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари». – Т., «Ўзбекистон», 2009.
4. Каримов И.К. «Фалсафа». – Т., 2003.
5. Каримов И. «Маънавият фалсафа ва ҳаёт». – Т., «Фан», 2001.
6. Куръони Карим. – Т., «Чўлпон», 1992.
7. Алехин А.Д. «О языке изобразительного искусства». – М., 1973.
8. Аҳмедова М. «Фалсафа». – Т., «Шарқ», 2005.
9. Бобур З.М. «Бобурнома». – Т., «Юлдузча», 1990.
10. Булатов С.С., Анаханов Б. «Ранг психологияси». – Т., «Низомий номидаги ТДПУ», 2001.
11. Булатов С.С., Толипов Т. «Ўзаллик фалсафаси». – Т., «Фан ва технология», 2008.
12. Булатов С.С. «Ўзбек халқ амалий безак санъати». – Т., «Меҳнат», 1991.
13. Беда Г.В. «Основы изобразительной грамоты». – М., 1989.
14. Саидназаров И., Қосимов Б., Мухторов М., Никитченко Г. «Фаннинг фалса-фий маслаҳатлари». – Т., «Фан ва технология», 2007.
15. Кузин В.С. «Психология». – М., 1982.
16. Левин С.Д. «Беседы с юним художником». – М., 1988.
17. Минглаев Б. «Фалсафа нечанчи ўринда туради». – Т., «Маърифат» газетаси, 2004 йил. 10 март.
18. Шермухамедова Н. «Фалсафа ва фан методологияси». – Т., «Ўзбекистон Миллий Университети», 2005.
19. Ойдинов Н. «Рассом ўқитувчиларни тайёрлаш муаммолари». – Т., «Ўқи-тувчи». 1997.
20. Ростовцев Н.Н., Игнатьев С.Е., Шорохов Э.В. «Рисунок», «Живопись», «Ком-позиция». Хрестоматия. – М., 1989.
21. Ростовцев Н.Н. «Методика преподавания изобразительного искусства в школе». – М., 1980.
22. Аҳмедов Р. «Альбом». – Т., «Ёзувчи», 2001.
23. Аҳмедов Р., Шосткова Л. «Альбом». – Т., 2006.
24. Сомов Ю.С. «Композиция в технике». – М., 1972.
25. Умаров Э. «Эстетика». – Т., «Миллий университет», 2007.
26. Шевелев Е.Ш., Марутаев М.А., Шмелев И.Р. «Золотое сечение». – М., 1990.
27. «Школа изобразительного искусства в 10 вып.». – М., 1960–1963.
28. «Ўзбек миллий энциклопедияси» нашриёти. 1–12 том. – Т., 2000–2007.
29. «Санъат» журнали. – Т., 1999–2009.
30. Соколкинова Н.М. «Изобразительное искусства основы композиции». Обинск, «Титул» издательство, 1996
31. Шорохов Б.В. «Основы композиции». – М., «Просвещение», 1979.
32. Яшухин А.П. «Живопись». – М., 1985.
33. Ҳақимов А.А. «Изобразительно орнаментальные образы и мотивы приклад-ного искусства». «Художественная культура Средней Азии и X–XIII век». – Т., 1983.

34. Эгамбердиев А., Рахим Ахмедов. «Ҳаёти ва ижоди». – Т., 1994.
35. «Фалсафа». Юсупов Э.Ю. умумий таҳрири остида. – Т., «Шарқ» нашриёти, 1999.
36. Ҳасанбоев Ж., Тўрақулов Х. ва бошқалар. «Педагогика фанидан изоҳли лугат». – Т., «Фан ва технологияси», 2008.
37. Ганиева С. «Калила ва Димна» (ҳикматнома). – Т., «Истиқлол», 1994.
38. Виготский Л.С. «Психология искусства». – М., 2-е издательство, 1968.
39. Игнатъев Е.И. «Психология изобразительной деятельности детей». – М., 1961.
40. Якобсон П.М. «Психология художественного творчества». – М., 1971.
41. Зоҳидов П.Ш. «Меъмор санъати». – Т., «Адабиёт ва санъат», 1978.
42. Зоҳидов П.Ш. «Зеб ичра зийнат». – Т., «Адабиёт ва санъат», 1985.
43. Зоҳидов П.Ш. «Меъмор олами». – Т., «Қомуслар» бош таҳририяти, 1996.
44. Ремпель Л.И. «Архитектурный орнамент Узбекистана». – Т., «Государственное издательство художественное литературы», 1961.
45. Ремпель Л.И. «Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии». – Т., «Издательство лит. и искусства», 1987. С. 192.
46. Моран А. «История декоративно – прикладного искусства. Пер. сфр». – М., «Искусство», 1982.
47. Худойберганов К. «Ёзувларга яширинган тарих». – Т., «Илмий-тарихий» нашриёти, 1996.
48. Ибрагимов А., Сулаймонов А. «Китобот санъатига оид ибораларнинг изоҳли иллюстратив лугати». – Т., «Фан», 2007.
49. Сулаймонов А., Жабборов Б. «Тасвирий санъатда оқим ва йўналишлар». – Т., «Республика таълим маркази», 2008.
50. Боймуродов Н. «Амалий психология». – Т., «Янги аср авлоди», 2008.
51. Булатов.С.С., Аширова М.А. «Амалий санъат қисқача лугати». – Т., «Қомуслар» бош таҳририяти, 1992.
52. Зиёмуҳаммедов Б. «Комилликка элтувчи китоб». – Т., «Турон-иқбол» нашриёти, 2006.
53. «Фалсафа қисқача изоҳли лугат». – Т., «Шарқ» нашриёти. 2004.
54. Булатов М.С. «Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX–XV в.в.». – М., «Наука», 1978.
55. Ойдинов Н. «Рассом-ўқитувчилар тайёрлаш муаммолари». – Т., «Ўқитувчи», 1997.
56. Петровский А.В. Таҳрири остида. «Умумий психология». – Т., «Ўқитувчи», 1992.
57. Боймуродов Н. «Амалий психология». – Т., «Янги аср авлоди», 2008.
58. Абдуллаев Н. «Ўзбекистон санъати тарихи». – Т., «Ўзбекистон фалсафаси миллий жамияти» нашриёти, 2007.
59. Абдурасилов С., Бойметов Б., Толипов Н. «Тасвирий санъат». – Т., «Чўлпон номидаги матбаа ижодий уйи», 2006.
60. Эгамов А. «Композиция асослари». – Т., «Санъат», 2005.
61. Нуртаев Ў. «Рангшунослик асослари». – Т., «Илм зиё», 2008.
62. Худойберганов Р. «Рангшунослик асослари». – Т., «Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи», 2006.
63. Эгамов Х. «Рангтасвир». – Т., «Билим» нашриёти, 2005.
64. Абдуллаев Н. «Шарқ халқлари санъати тарихи». – Т., «Ўзбекистон» файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2007.

65. Шобаратов П.П. «Композиция». – Т., «Янги аср авлоди», 2007.
66. Қўзиев Т., Эгамов А., Қаноатов Т., Нурқобилов А. «Рангасвир». – Т., 2003.
67. Дўстметова З. «Меъморчилик асослари». – Т., «Шарқ» нашриёти, 2007.
68. «Ўзбекистон санъати» (1991–2001 йиллар). – Т., «Шарқ» нашриёти, 2001.
69. Тожиев Б. «Композиция» фанидан маърузалар матни. Низомий номли ТДПУ.
– Т., 2000.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I боб. ТАСВИРИЙ САНЪАТ ФАЛСАФАСИНИ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЎРГАТИЛИШДАГИ МУАММОЛАР	5
II боб. ТАСВИРИЙ САНЪАТ АСАРЛАРИНИ БАДИЙ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШНИНГ НАЗАРИЯСИ ВА МЕТОДИКАСИ	9
Асарнинг бадий ечими.....	9
Она ватаннинг акс эттирилиши.....	11
Ҳаёт чархпалаги.....	11
Асарнинг икки хил номланиши.....	11
III боб. ТАСВИРИЙ САНЪАТ АСАРИДА РАМЗИЙЛИКНИНГ ИФОДАЛАНИШИ	21
Асардаги элементларнинг рамзий маънолари.....	21
Асардаги рангларнинг рамзий маънолари.....	21
IV боб. ТАСВИРИЙ САНЪАТ АСАРЛАРИНИ БАДИЙ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШНИНГ ФАЛСАФИЙ ВА ПСИХОЛОГИК ПРИНЦИПЛАРИ	27
Тасвирий санъат асарларини бадий таҳлил қилишнинг мезони.....	27
Композиция ҳақида умумий маълумот.....	28
Тасвирий санъат асарларидаги ҳаракатлар тизимини акс эттирилиши.....	32
Симметриянинг фалсафий асослари.....	39
Ҳажмий композиция.....	47
Тасвирий санъат асарларининг бадий ғоясини фалсафий талқини.....	48
Бадий асарлардаги миллий колоритнинг мантикий асослари.....	51
Инсоннинг ташқи ва ички қиёфасининг психологик таҳлили.....	59
Ритм (маром).....	61
Масштаб (нисбат).....	64
Модул.....	66
Кенг қўламлилик	67
Юзага тўғри жойлаштириш.....	69
Шаклларни тенг қисмларга бўлиш.....	69
Композицияда мувозанат.....	69
Композицияда ёруғлик, нур ва соя.....	70
Ёруғлик ва ранг контрасти.....	73
Ёруғлик контрасти.....	74
Ранг контрасти.....	74
Хулоса	75
Фодаланилган адабиётлар	76

С.С.БУЛАТОВ, Р.Р.ЖАББОРОВ

**ТАСВИРИЙ САНЪАТ
АСАРЛАРИНИНГ ФАЛСАФИЙ
ВА ПСИХОЛОГИК ТАҲЛИЛИ**

Тошкент – «Fan va texnologiya» – 2010

Мухаррир: Г.Каримова
Тех. муҳаррир: А.Мойдинов
Мусахҳиҳа: М.Ҳайитова
Компьютерда
саҳифаловчи: Н.Валиханова

Босишга рухсат этилди 28.05.2010 йил. Бичими 60x84 ¹/₈.
«Times New Roman» гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Шартли босма табағи 10,5. Нашр босма табағи 10,0.
Тиражи 500. Буюртма №66.

«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi»да чоп этилди.
100003, Тошкент шаҳри, Олмазор кўчаси, 171-уй.